प्रज्ञाफलस्य टीका कैवल्यदीपिका
२७३

७१ पत्रानि

मेयोग्यता नउयाधिनि[illegible] निस्थरूपालि[illegible]सतया। पूर्वस्यापि विघ्नशान्त्यै आशिषि विदजया। मंगलायेत्याद्युक्ते तेसंदेनमु
मे। भिन्नयेति अष्टादशान्तेदया भिन्नयाप्रतत्कैना अनमिमुत्तनेणाम्बयः सोगेति। अंगानामुपसंगत्वादानायवर्गाः समूहः। अंगवर्गो
तेषामुपनविंशति अंगवर्गोनविंशतिः। तयासहवर्तते इति सांगवर्गो नविंशतिः। नकिंचिद्विशेषणं वैतत्र। ननु सप्तवर्ग इति समस्य
क्रहसके लितावर्गशब्दः कथमिह तत्स्वपनालेयप्रमुपनइति। सत्यं। किंतुज[illegible]तिसाम्यं तत्राविवक्षितमेतत्तु संख्यासाम्यं। तपवर्गी
इत्यादित्वयमुक्तेः। यद्यप्यूनविंशतिरित्यविशेषेण क्तं। तथापि प्रत्यासत्तेर्लोके [illegible] ध्येकोनविंशतिर्लक्ष्येय। नक्ते नवात
नीति। वक्ष्यमाणगोप्यारूढेन्द्रयस्तेपि नव[illegible]सावाठितत्वेन नवत्वं नवोपायप्यघटितेत्यलं। नवैवव्याख्याणेति वनव
निति विमुक्तं। नवविधेत्यर्थः। तदेवमुपास्यसमसाधनोपासितृपायसवन्धस्ति त्रयप्रकरणोद्दिमुक्तं। अयमेव पादयतुष
॥विघ्नरूपवात्मकवर्दिनन्मावृष्टादशाशेदया। सांगवर्गोन विंशात्या नक्तेमेवचिंताश्रित॥१॥ ॥ ॥ ॥
याधिः। क्रमात्प्रकरणय्नुष्क्रणोभिधास्यते। एतावानेव मागवतेऽनुष्ठेयोऽर्थः। फलं त्वत्रैवोक्तमिति न पृथग्दर्शितं। म
राधयाजनादयुक्तधर्मः प्रोक्तितद्यत्त्ररीक्रायामुक्ताः। इहानुसंधेया। तत्रैव वल्पलाभः प्रयोजनं। नाकिंयोगो विधेयः।
निर्मत्सरत्वविशिष्टसत्वमर्थिका विशेषणं। नवर्णाश्रमादि। मत्सरो परोत्कर्षासहनं। सत्वमास्तिकत्वमिति। मूलविघ्न
क्षीणत्वात्मुपास्यादीनां प्रसंगात्तत्त्वासंक्रेतल विवृ[illegible]लयैकत्र प्रतिपत्तिर्निहावांतजप्रयोजनं। अतएव तदप्रकरणमिल
[illegible]ल। यथाहुः। शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितं। आहुः प्रकरणं नाम ग्रंथभेदं विपश्चित इति। इहैवव्यक्त
कैवोपियदुनाजमहाम[illegible] माद्रिणमान्यायन[illegible] कत्वं व्याख्यातवान्। तदेवाह। विघ्नविनाशादि।

चतुर्णां धर्मादीनां वर्गश्च वर्गः । तत्र श्रेष्ठसमर्थ्यो ग्रन्थश्चि तामणिः । मणिर्हि योगि सान्निध्यानात्स्वर्गीला । तस्या हेमाद्रिकृतादि
भेदान् जगामणान् । गणेशोर्निर्जितान्द्विगुणम् लिखू । विहाङ्गि णयामास स्वर्थः । अन्यत्रास्थितमनोरतादि वाक्यानायुक्तान्
कत्रलेखनीनुस्यूयं निष्पादनमित्यर्थः तिगणेयते स्थितिः । व्रतादि भेदांश्च क्रमाद्व्रतदानतीर्थमोक्षपरिशेषपूर्वैर्वृत्तेषु सु
स्वैश्चैषु । मोक्षवर्त्मानि मोक्षोपायाः । मूर्तयः प्रतिमाः । प्रासादा देवकुलानि । गणाध्यक्षणेः । गणेशेषु देशान्तरेषु यो नायु
ष्पयोर्लिखनेषु प्रयणान्मुख्यः ॥ विष्णवादीनां चतुर्णां द्वंद्वः । तेषां भेदानि सत्या । ननु नाद्यशिलस्य त्रयस्य भिन्नेषु ग्रंथे कृतेषु विं
नपचमयाशिष्टं यदयमस्यारंभइति तत्राह । उक्तसानधीरिति । उक्तेष्वव्रतादिष्वपि सावधानेष्वपि विष्ण्वादिविषयेषु धीर्यस्य
॥ विष्णुप्रीत्यै चतुर्वर्गचिन्तामणेः भजगिणान् । भेदान्व्रतादानतीर्थानां मोक्षवर्त्मनी ॥ २ ॥ मूर्तिप्रासाद
पूजानां हेमाद्रिर्गणकाग्रणीः । विष्णुमजगजकानां गणसूक्तसावधानः ॥ ३ ॥ ॥
मतया । आष्कृतास्तीनमदानकुसुमोत्करं ही विभुः । नेयदुःखरूपस्यानाविस्तादिदर्शनाद्यधिश्च नये वकुर्वा हि ॥ अय
मर्थः ॥ प्रथमं जगवस्यात्यर्थ उद्यावरा निष्केयाग्रयिष्ठानि सोपायान्यनेकानि स्थानि यहिनि गानि ब्रतदानादीनि तत्रगणि
तानि । ततस्तेषु चतुष्ट्रस्थाद्विलक्षणं मोक्षैकफलं उपायं प्रकटयितुमिदमवतारकम् । ननु व्रतादिभेदाश्चिन्तामणिनागाणि
तात्विष्ण्वादिभेदा । पुनरुक्तेनेति तत्राह । मुक्तेति ॥

ग्रंथनं ग्रंथः संदर्भः सोऽस्मिन्नस्तीति ग्रंथं ग्रथनं। अर्शआदित्वादच्। यत्राभिन्नरूपेणशब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिहेति हि दर्शितमुक्ताः

यद्वा। ग्रंथशब्दो नपुंसकेप्यस्ति। तथाहि। पाणिनिनास्वकीये लिंगानुशासने ध्योपधश्च लाधिकृत्य काण्डकुण्ड[illegible]ग्रंथानि नपुंसके। तीर्थत्रो

यद्यूपग्रंथानि नपुंसके चेत्युक्तं। मुक्ता नाम वल्ली तस्याः फलत्वेन। गतः सङ्कालो यत्रासौ मुक्तानां जन्म वल्लिषु। वर्णितेसो प्रतितास्ते

हेतवः शुक्तिसंपुटाः। इत्यादि दर्शनाद्वल्ली जमप्यस्ति मौक्तिकं॥ यद्वा मुक्तास्फोटा मुक्तानदीयफलं। वस्तु यदिन गोदेयेत्[illegible]पदलो

पार्णिमादिवत्। ग्रंथपक्षे तु मुक्तानां अफलप्राप्तोपेयलात्। ग्रंथः संकल्पः का का व्यंजनीयः। अर्थान्मुमुक्षार्थिनां फलदः। यद्वा मुक्तानां

वा मुक्तामुक्तत्वसाफल्यं यत्र ग्रंथे तत्तथा। सर्वेषां मुमुक्षूणां फलदमित्यर्थः। ग्रंथनलयोः साधर्म्यमाह। सदिति। सती प्रसस्ता नागव

नमेव मुक्तिजन्मस्थानं यस्य तत्तथा। भक्तिर्भजनं [illegible] अनुरागः स एव बन्धस्थानं तु यस्य तत्तथा तेन। यथा देशविशेषस्यातिपयः शुक्तिसं

॥ मुक्ताफले न ग्रंथेन सद्रागवत मुक्तिना। भक्तिस्वान्तबुनां मुग्धमा[illegible] यष्टि मुमुक्षुप्रिया॥२॥

पुटे मुमूर्छितमौक्तिकं भवति। तथानुराग एवास्य ग्रंथाक्रान्तेपवर्णित इत्यर्थः। कः पुनरस्यालंकार्य इत्याह। मुग्धेति। मुग्धोभावः पुंवत्

मार्कण्डेयो यस्मिन्न विशेषो विष्णुरूपे विज्ञो स तथा। तस्य श्रीशोभा यस्मात्तत्तथा तेन। जातिपुरस्कृत्य द्विजाभावः। मार्कण्डेयो ह्यपि

भवति पुनः [illegible] भगवन्मायां दिदृक्षुर्नातिदीर्घतपस्याप्यमानः क्षुद्रा विस्मयेन भगवता प्रकटितायां मायायां निखिललो

कसङ्गवादके मुकुन्दजनोन्मज्जनानि जगन्ति कल्पस्याद्यपर्णसंपुटे शयानमालोक्य दलं भगवद्बालमालोक्य मुमोह। यो हि मुनिः पुनि

कल्पल। दिविभ्रमेन यत्रासमसौ सोप्यत्र मुग्ध इति। विशेषाः सुंदरत्वमुक्तं। तस्याप्येतद्दलकानन्दत्वमतिशायि। एवं च मुक्ताफलप्रायेणवा

नामलेश मालि तिमागिविशेषाणां। यथा मौक्तिक[illegible]कामितदिह[illegible]विसर्गस्यात्मप्रसादनायतद्धि दमपीति रूपकार्थः। न

न्येव मध्यन्ये पुगं येन नलेष्यय सत्तु किमनेनेति तत्राह। मुक्तेति॥ ३॥ ॥

प॰

...स्फुरन्तश्चैताः संबद्धाः स्फुरन्नक्किभेदाः प्रत्यग्रनाजितालसत्पदाः पद्मरागाः शोणरत्नानि यस्मिन् तत्तथा । स्फुटः स्पष्टो नक्किभेदो नखना
विशेषो येषां पद्मरागाणां ते तथा । प्रत्यग्रा नाजिता लसौंदर्यं येषां ते तथा । नाजिनेतिकांतेर्वा अस्यं तु श्रीं तिमेतद्वक्तुये । तया लसच्छोभमानं
पदं स्थानमाश्रयो येषां ते तथा । हेमाद्रिर्मेरुस्तत्तुल्यं वपुः सुवर्णकृतं तस्य निवेशो विन्यासः । तेन तन्मयमपूर्वं हेमाद्रिसन्निवत्वेन कनक
कस्य प्रत्यग्रत्वमुक्तं । तदेतदस्तु मुक्ताफलखचितपद्मरागजांबूनदमौक्तिकं भगवताप्रसादीकृतमिव कंठे कुरुध्वं । कुरुत क्रियासामान्यवा
चित्वात् आमुंचध्वं । हे कुशला इति शेषः । आत्मनेपदाच्च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं । तदाह । अवेति । अवबुध्यं आवध्यं । लज्जां मोचां । अ
पूर्यंतेत्येताः तत्संबंधादनुमृता । अत्र तु स्फुरस्वन अप्रयासेन धितैः संग्रहीतैः परस्परविविक्तैर्नकैर्भेदैः विहिता विहितादिनिःसृ

३ ॥ मुक्ताफलखचितस्फुरन्नक्किभेदप्रत्यग्रनाजितलसत्पदपद्मरागं । हेमाद्रिसन्निवसुवर्णनिवेशनम्यकंठे २
कुरुध्वमवबुध्यमपूर्वलक्ष्मीं ॥५॥ तत्रादौ विशेषप्रकरणम् ॥ ॥

लक्ष्यं लक्ष्यते लक्ष्यते अजितस्य विष्णोः लसतो शोभमानयोः पदयोः पद्मयोश्चरणांबुजयो रागो यस्मिन् ग्रंथे तत्तथा । विस्पष्टः प्रदर्शि
तो भेदो द्विभेदो द्विविधो यत्र तत्तथा । मौक्तिका कामानर्थ निवर्तत्वं यथा । हेमाद्रिः पुरुषविशेषः तत्संभवानि तेनोद्यापितानि सुवर्णेषु स्थापितानि वर्णा
निलक्षणानि तेषां निवेशेन तत्र तत्रोचितस्थाने विन्यासेन रम्यं मनोज्ञं । वर्णग्रहणेन च शब्दानां स्वच्छत्वमुक्तं । तत्कंठे कुरुध्वं कंठस्थं यथा २
स्यात्तथा । स्मरत धारयतेत्यर्थः । लक्ष्मीं आत्मत्रसाहस्र्यां शोभां । अपूर्वां अन्येषां तेषुलैर्ध्यां । एवं श्लोकचतुष्केण पूर्वं तंगं विधाय प्रस्तुतमारभ
ते । तत्रादौ ॥ आदौ तु उद्दिष्टक्रमानुरोधात् । विशेषप्रकरणं विशेष्यः प्रतिपाद्यः स च सामान्यविशेषावष्टब्धत्वाद् द्वेधा । तत्र सामान्यपूर्वविशे
विशेषप्रतिपादिनीति सामान्यलक्षणं च कुमाह । तत्रेति । पदो विशेषा । महमिति ॥

५२

भेदाविशेषाः। अहमित्यादि। अहमेवेति कर्त्रैतनस्यप्यावृत्तिः। आसमेवेति क्रियांतरस्य। अग्रेमायासंबंधात्प्राक्। मायासंबंधेऽपियत्स
त्कार्यंमसत्कारणंपश्चपरतात्पातन्नमदन्यत्र्। मायासंबंधादहमेवत्रिधाविभक्तइत्यर्थः। पश्चात्मायावियोगादनंतरंमहमेव। प्रपंचस्यार
दिमध्यावसानेष्वहमित्यर्थः। यदेतत्प्रपंचरूपंतदप्यहं। नान्यत्रसिद्धमध्यारोपितं। यथान्यत्रसिद्धः सर्पोरज्जौ। एवंविवेचनाङ्गमेनिवर्तयो
वशिष्यतसोहमस्मि। इदंतयास्वरूपस्यनिर्देष्टुमशक्यत्वादिवमुच्यते। एतेनयथाक्रमंत्रयादिष्ववस्थात्रयेषुवर्णत्वमेवसत्यं। तथाजगद।

तत्र
॥ विष्णोर्लक्षणंभेदाश्च ॥ ॥ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परं। पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येत
सोस्म्यहं ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

३
दिमध्यांतेष्वनुस्यूतेसत्तामात्रंभगवत्स्वरूपमितिलक्षणार्थमित्युक्तं। नतावदस्यासंभवः। सदेवसोम्येदमित्यादिश्रुति
सिद्धत्वात्। नचघटालाकाशादिषुअतिव्याप्तिः। तदुत्पत्तेःश्रुतत्वात्। विमतमनित्यंवाध्यत्वात्। मुक्तिरप्यवदित्यनुमानात्
च। नापिसाध्याविभुयन्तुर्ध्वतिव्याप्तिः। तेषामाभासानतिरोहितत्वात्। तस्मान्निर्दोषंलक्षणं। अत्रचप्रथमयावक्तुर्निर्देशः
द्वितीययाश्रोतुः। विष्णोः। अहमाणे। इहयच्छोकानांचतस्र्णांधाध्याययोज्ञानार्थिक्रमादेवन्यासः। ६ ॥ २८। ॥

सां०मु०का० एवंसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाल्लक्षयितुमाह ॥ सद्वेधेति । द्वेधात्वमेवाहनियेति ॥ अनवच्छिन्नेव स्कन्ध्यवच्छेदवदुपाधिना ।
कारः तेन रहितो निराकारः । तत्सहितोऽन्यः । तत्राद्यं लक्षयति । अनवच्छिन्नेति । सद्वेति द्वितीयं लक्षयति ॥ ७ ॥ अस्यैव भेदान्
हा सचेति । स साकारः । तत्राद्यभेदमाह । रजस्तमोभ्यामिति । तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्द
र्थ इति प्ररूपणीयं । एवमुत्तरत्र । रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्यं । सहयुक्तेऽप्रधाने इति स्मरणात् । तेन पुरुषे सत्वब
हुलं रजस्तमश्च तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः । ननु त्रीणि समान्येव । त्रिसाम्यस्य प्रकृतिलक्षणत्वात् । स्तोकाधिक्यभावश्चैषां कार्यगम्यो ।

॥ सद्विधा ॥ निराकारः साकारश्च ॥ अनवच्छिन्नचैतन्यं निराकारः ॥ सत्वावच्छिन्नचैतन्यं साकारः ॥
७ ॥ स चतुर्द्धा ॥ रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे पुरुषः ॥ रजसा ब्रह्मा ॥ तमसा रुद्रः ॥ ॥ ७ ॥ ४

ननु माषादिमूर्त्तद्रव्यवद्रूपप्रत्यक्षः । युक्तग्रहणं द्वयोर्वर्तते । सत्वग्रहणं त्रिषु । द्वितीयभेदमाह । रजसेति ॥ ७ ॥ रजसा युक्ते
सत्वे ब्रह्मा । अत्र रजमात्रया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तं । न तु तन्नास्त्येव । तत्कार्यस्योपलम्भात् । तृतीया
तु प्राग्वत् । तेन प्रबलीभूतमस्तोकं तदपेक्षया रजः न्यूनमित्यर्थः । रजसः प्रागुक्तिः । सत्वापेक्षयाऽल्पत्वात् । तुर्यप्रकरणानुक्तो
धात्र । तृतीयभेदमाह । तमसेति ॥ ७ ॥ अत्र रजोमात्रानुबोधादि पूर्ववत् । चतुर्थमाह । शुद्धे विज्ञानेति ॥ ७ ॥ ॥ ॥

तथा हि

शुद्धेन जस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णोरेव । विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तत्रान्तरवत्संज्ञान्तरमित्येवशब्दार्थः ॥ छ ॥ तमेन विशुद्धोऽसितस
त्वान्न सदाशिव इत्याचक्षते शैवाः पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः । आदिविद्वान्सिद्ध इति सांख्याः । ईश्वर
इति पातञ्जलाः । इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैवायद्वा ॥ विष्णुपवाल्लभमित्यत्र पर्वानामपि विष्णुसंज्ञा मुख्या यत्तु णसंज्ञान्तरमपकृष्टं
शुद्धसत्त्वोपाधिकस्य विष्णुसंज्ञ एवेत्येवशब्दार्थः । ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः । प्रत्येकं आधिदैविकादिभेदात्त्रिधा । एवमुपाधिसंभेदात्स्व
स्वरूपतामुक्त्वा इदानीमनन्तु सहितोपाधिरूपविहितप्रत्ययायोगादुपाधीन्लक्षयति । अगोचरेति । अगोचरस्य अविषयस्य

॥ शुद्धे विष्णोरेव ॥ छ ॥ अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्त्वं ॥ ॥ गोचरस्य वक्ररूप
त्वे रजः ॥ छ ॥ वक्ररूपस्य तिरोहितत्वे तमः ॥ छ ॥ तथापि तस्य समुदासीनत्वे सत्त्वं ॥ छ ॥ ॥

तस्य वस्तुनो गोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत्सत्त्वमित्यर्थः । हेतुः प्रकृतिगुण इत्युभयत्र पर्यस्यनुवर्तते । गोच
रस्य सतो यत्सर्वथाज्ञानात्वं तद्रजः । तस्यैव तिरोहितत्वेऽज्ञानेनात्मनावस्थाने हेतुस्तम इत्यर्थः ॥ विनाशे इत्यनुवृत्त्यास
कार्यप्रपञ्चाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तं । एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह । तथेति
॥ छ ॥ अयमर्थः ॥ यत्तस्य त उदासीनमित्यादिपदत्र उदासीनत्वे तु सत्त्वं ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

मुक्त्यद्भुतनेस्पष्टे । आधिदैवाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादधिभूतोपाधिस्वरूपमपिलक्षितं । येनहिएकस्मिन्वस्तुनिद्विरूपो
विच्छेदः असावाधिभौतिकः ॥ तदुक्तं ॥ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषः सोसावेवाधिदैविकः ॥ यस्तत्रोभयविच्छेदः सस्मृतोऽ
ह्याधिभौतिकः ॥ ततः परिसिद्धशेषमिति नेहोक्तमितिभावः ॥ उक्तान्गोयत्वादीन्उपाधिमस्तुउन्मीलयितुमाह ॥ गो
यत्वेति ॥ छ ॥ गोयत्वत्वद्भूपत्वतिगोहितत्वानिक्रमात्स्थित्यादिशब्देतुख्यातइत्यर्थः ॥ नयैवंसृष्टिसनत्वनस्थितिति
॥ उपक्रान्तिवेगजः ॥ अपक्रान्तिवेतमः ॥ ॥ छ ॥ ॥ गोयत्वादीनिस्थितिसृष्टिसंहाना ॥ ५
तिविशुद्धत्वशंका ॥ स्थितिसृष्टेचक्रत्वात्सृष्टेः ॥ स्थिताहिहरदादयोघटाघात्मनासृज्यन्तेनास्थिताइति । अतएवोक्तं । सत्वं
त्रिलोकस्थितयेस्वमायया विभर्षिशुक्लंखलुवर्णमात्मनः । सर्गायरक्तं रजसोपबृंहितंकृष्णंचवर्णंतमसादिनात्य ॥ ॥ ॥ ॥
येद्रूति ॥ एवमाध्यात्मिकेषपीत्याह ॥ उदासानेति ॥

॥अयमर्थः॥यदिदंवैचित्र्यादिरूपप्रपञ्चनापञ्चानवैष्णुर्येनावस्थानंसास्थितिः।उपचयात्मकत्वेनसृष्टिः।अपचयात्मकत्वेनसंहारः॥त
त्रजगत्स्थित्यादिहेतवआधिदैविकाः।अध्यात्माध्यात्मिकाः।सुनन्दादयःअवतारास्सर्वेविनाशकाः।सतुपुरुषः॥त्रिविक्र
मावतारत्वात्।यथोक्तं॥तयोर्विष्णुर्नरेवाहमदित्यामासकश्यपात्।उपेन्द्रइतिविख्यातोवामनत्वाच्चवामनइति।अतए
वतत्रतत्रविश्वरूपप्रपञ्चरूपंस्वरूपंदर्शितवान्देशवात्सल्याद्वाबृहस्पतेर्वाचापिकुशस्थलीमूर्तौत्रैविक्रमंचिह्नंकृष्णस्यपदेशाश्च।
अतएवप्रह्लादसंहितायांद्वारकामाहात्म्येतृतीयेऽध्यायेवैकुण्ठमलकंतोक्षिप्यनःभगवतासकलंनिजंतत्जङ्गमस्यांमूर्तौ
विन्यस्तमितिदर्शितं॥ ॥तथाहि॥यत्रत्रैविक्रमीमूर्तिर्विहरतेयत्रगोमती॥नवाम्मुक्तिःप्रयासस्थेतिचक्रतीर्थेनसङ्गतातत्कले
वरंपवित्यत्क्रमेणासहरिणातदा।कलाभिःसोहितंतेजस्तस्यांमूर्तौनिवेशितं।तस्मात्कलियुगेविप्रानान्यत्रप्राप्यतेहरिः॥यदि

॥उदासीनत्वादीनिच॥ ॥छ॥

कार्यहिकस्तेनतत्रगच्छतमायिरामिति॥तया॥आदौत्रिविक्रमइतिख्यातिर्वासीन्महातले।कृष्णस्यानुकूलान्यासात्क
ज्ञइत्यभिधायतत्पुति।यत्तुसर्वविशुद्धमित्यादिनाशुद्धसत्त्वतासंक्रान्तेन।तत्रत्रयस्त्वविषयंननुयथाश्रुतमेव।गुणां
नकार्यस्यानुपलम्भात्।तत्रतदसत्समन्यत्रनुसत्यमितितुचाक्षिमात्रंतस्मात्तुतुवएवायमितिसंतोषश्चनिष्कृष्टंयच्चतदनुपपत्ति
सात्।यथावैताब्रह्मादिमूर्तयोगुणमूलाः।तथाहास्मादयोऽनसाधुनकूलाएवेत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः।किंबहुनातत्त्रितय
एषवैदिकदेवतैवपुनः।सत्त्वप्रकृतिर्जैर्गुणैःपदेशिःस्यात्त्रिनिर्गुणे
तारतम्यतोविष्ण्वाक्रान्तमिदंविश्वं॥ ॥तदुक्तं॥ ...मुसंख्याविशेषस्यापर्ययागममाह॥तौष्ठितं॥ ॥
ति।एवमुपाधिस्वरूपंनिर्धार्यायाहितमुसंख्याविशेषस्य

श्रीगुरु॥तेषुस्थितिसृष्टिसंहारेषुविद्यादयः क्रमान्निमित्तं।कुलालइवघटस्य।पुरुषउपादानसमवायिकारणं।घटस्येवमृत्।द्रव्य
यकारणद्वयपूर्विकाकार्यप्रवृत्तिः।असमवायिकारणंतुनिमित्तांतर्गतमेवेतिपृथङ्नोक्तं।अतएवान्यत्रादितन्त्रश्चेतिग्रंथमस्त्रो
केद्वयमेवोपात्तं।गोचरत्वेप्रतीतिविषयत्वेतुनिर्विशेषंचैतन्यंहेतुः।तस्यचास्मासमर्थमिदंविज्ञातितोक्रतेः।तत्रश्चस्थित्य।

6 ॥तेषुब्रह्मविष्णुरुद्रानिमित्तंपुरुषउपादानंगोचरत्वेतुचैतन्यं॥ ६
॥एवंपञ्चभेदाः॥ तत्रनिराकारः॥ ॥छ॥ ॥

दिनिमित्तत्वार्थेत्रयः।उपादानार्थेचैकः।गोचरत्वार्थमन्यश्चेतिविकल्पपञ्चात्मकंइत्यत्रपञ्चैवोक्तानन्यूनाधिकाइत्यतिप्रे
त्याह।एवमिति॥छ॥नचैवमेकःसामान्यात्माविशेषरूपाश्चपञ्चेतिबहुमार्गक्रियाविशेषपरिहारेसामान्यस्यानवस्था।
नात्र।एवंतावत्पञ्चवस्तूनिस्वयंलक्षयित्वातदेवग्रंथारूढेनलक्षणेनद्रढयितुमाह।तत्रेति॥ ॥छ॥ ॥
॥निराकारइतिनिराकारस्यलक्षणंकथ्यतइत्यर्थः॥ ॥छ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

दू५

॥तत्रापि नयत्रेतितरस्यस्य। परं पदमिति स्वरूपस्य॥ तत्परं वैष्णवं पदं आमनंति। विष्णुनाधिष्ठितं यत्ताधिष्ठितवत्। ब्रह्मादिप
दानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात्तन्नमित्युक्तं। विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालो नास्ति। यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः सं
हर्त्ता। महाप्रलयेपि नाशो नास्त्येवेत्यर्थः। अत एव कालातीतं वे किं पुनर्न्यायेन देवा। अपि तत्र न संतीत्याह। कुतो न्विति। तथा देवा
भावे जीवा अपि न संतीत्याह। कुं जगतामिति। ये देवा जगतां उच्चावचा गतीर्गच्छतां जीवानामभीशाः। तेषां का वार्ता तत्कृत विघ्नाधो
पि नास्तीत्याह। ऊर्मिभिर्नैश्चानिलत्वयोतनार्थे लिट्प्रयोगः। यत्र वपदे सत्वादिर्नास्ति। सत्वमिंद्रियदेवतारूपं। न रजः इंद्रियं। तमइं
द्रियार्थरूपं। विकारोऽहंकारः तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्वं। तदहंकारस्य। प्रधानमव्यक्तं। तन्महतः सत्वाद्यभावादेत
स्याभवतो। पुनर्जन्मादिशंकावाजलेशोपि नास्तीत्यर्थः। एवं दुःखं नास्ति सुखं सुखमस्तीत्याह। यन्नेतीति। परं विष्णुपदं इह
॥नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुः कुतोनुदेवा जगतांयईशिरे। नयत्रसत्वं नरजस्तमस्तत्र वैविकारो नमहान्प्रधानं॥
॥७॥ परंपदं वैष्णवमामनंतियन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः। विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदं
पदेपदे॥ ८॥ स्प२
दामनसाउपगूह्याश्लिष्य अनन्यसौहृदाभवंति। अन्यत्र विषये प्रीतिं त्यजंति। नाहं कुत्सुखवाभावात्। तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हं पदं
अर्हणस्य आदनस्थानं। उत्तमोत्तरत्वमलंकरणीयत्वात्। दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा। विषयान्तरसमतिनादि
नास्तीत्यर्थः। नेतिनेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासबलात्। अतत्परं विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षवः त्य[illegible]यैवोत्स्रष्टवंतः। नित्यानित्यविव
भ०व२ यस्तु ख्यातुरूपे विष्णुपदे अनुरक्तिता अन्तरनवबंधत्रबवनायतति केवलं कर्माणि अतदत्त्वेनो बांते। नानिहंतुरवार्थमुपादायंते। सत्य
नुत्तवेकुत्सअंते। अतत्परत्वादंतनायतत्वात्। एवमस्याधिविचल ... अधीयीक्षाणिमाह॥ इत्यमिति॥

तथा २ अयमर्थः २

मु॰ का॰ ॥इत्थंव्यवस्थितः अनेनप्रकारेणविशिष्टामवस्थामापन्नोमुनिस्त्रुपसमेत्यवाक्ति विलुप्तोत्र। यतोविज्ञानस्यविशुद्धज्ञानरूपस्यविशोधि
कुदर्शनेसाक्षात्कारः तस्यैवायंवलतेनुप्रबुध्यतोयथापुनर्नोदेति हिंसितः आशयोजीवत्वोपाधिर्येनसतथा॥छ॥ वक्ष्यमानरू
मिकोपासनाक्रमबलात्सत्वपुरुषान्यथाख्यातिमापन्नत्वामपिसायुज्यार्थीनिनोदुकामद्वत्वेनामवस्थामापन्नोमुनिरत्राधिक्रियते।
नान्यः। अवश्यंबाधिकानिनिद्रातार्थैत्यमित्यादिहेय। अन्यथास्योद्गमनेनिःप्रयोजनस्यात्। ध्रुवः वाजानी॥स्व॥ पुरुषलक्षणम्।

॥इत्थंमुनिस्वरूपमेवंव्यवस्थितोविज्ञानदग्धवीर्यःसुदग्धिताशयः। स्तैर्यदापर्वनिरात्मसृष्टैःपुरंविराजं ७
विनश्यतस्मिन्॥स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः॥१०॥ ॥छ॥ ॥

ह। स्तैरित्यादि॥छ॥ आत्मसृष्टैः आत्मनाप्रकृतिमधिष्ठायसृष्टैःपुरंदेहंविराजंब्रह्माण्डंविनश्यनिष्पाद्यतस्मिन्स्वांशेनअ
वक्तव्यायदाविप्रविष्टः तदापुरुषसंज्ञामवाप। पुरिशयनाद्वापुरुषः अनेनसोपाधिकोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी। आदि
देवोनिराकारः। एवंतस्यलक्षयित्वास्वरूपंलक्षयति॥ यत्कायइति॥

ष्टः २ हसना २

॥एषद्रूपमानः भुवनत्रयस्य सन्निवेशो यथायथं स्थितिः। यस्येन्द्रियैः दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतिभिरधिष्ठा
दितानुगतानि ज्ञानकर्मभेदाद् इन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थाः। स्थितः स्वस्थावृत्तत्वचरूपादिति
यावत्तनुभूतानि ज्ञानि। यस्य श्वसनतः प्राणाद्बलत्वादिन्द्रियाणां पाटवं। ओजो मनसः। ईहा कर्मेन्द्रियाणां। सत्वादिभिस्त्रिविधैः
स्थित्यादेः आदिकर्त्ता प्रथमं कारणं उपादानत्वात्। विश्वादयस्त्रयः पश्चात् ईश्वरनिमित्तत्वात्। एवं विनाकारणं घुतुपोल जयिताब्र
ह्मादित्रयं लक्षयति। ब्रह्मेति॥ ॥ सत्यागुणः पुरुषः आदौ शतधृतिर्ब्रह्मा भूत्वा रजसा उपाधिना सर्गे निमित्तं। स एव स्थितौ
॥सत्कार्य एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येन्द्रियैस्त्वनुमृतानुमतयेन्द्रियाणि। ज्ञानेश्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा।
सत्वादिभिः स्थितिलयोद्भवमादिकर्त्ता॥१०॥ ब्रह्मविष्णुरुद्राः। आदावभूच्छतधृतिः रजसास्य सर्गे विष्णुः
स्थितौ क्रतुपतिर्निजधर्मसेतुः। रुद्रोप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु॥११॥
विष्णुः सत्वेन सर्वसिद्धं। स्थितिकृत्त्वं सन्निधिमात्रेण धर्मप्रवृत्तिहेतुत्वात्। तदाह। क्रत्विति। क्रतुः श्रौतो धर्मः। निजः पांच
रात्रादिस्मृतः। सेतुर्विधारकः। स एव तमसा रुद्रः। अप्ययः प्रलयः इति एवं विधाः ब्रह्मादयः स्युः। ब्रह्मणस्तु रुद्रद्वयोरनुक्रम सततं प्रतिदि
पिसत्वलक्ष्यते। केवलयोरजस्तमसोरनन्तत्वेन प्रतिविंवायोगत्वात्। अत एव सत्वेन विष्णोर्वर्तितिनोक्तं। ब्रह्मिलः निमि॥११ नं प्रतिकल्पं वर्ष
॥४ एवं लजितानि पञ्चवक्त्राणि तत्र वक्तुर्णो ध्यानसिद्धये रूपाणि यथायथं व्याख्यानि। तत्रादौ निर्विशेषस्य मुमुक्षोः समाहितसिद्धो
सम्यग्मनुपाय मीक्षमाणस्य विश्वरूपधानतो [illegible] पुरुषरूपमाह। पुरुषेति॥

४ मत्वेक्षतधृतिः पुंश्चित्रांकेव परमेष्ठिनीति मेदिनीकरः

०मुक्तो ।। ननूलब्धप्रतिग्रहः । वामनं खर्वं । अद्भुतं यथा स्यात् । ननु खर्वस्यैव त्यानिछिन्नीस्यात् । नेत्याह । अनंतेति । अनंतत्वे ऋद्धिः वृद्धौ । त
त्राह । गुणेति । गुणोपाधिक्रमित्यर्थः । यत्र यस्मिन् भ्वादयो दश भ्वा सत अदृश्यंत । द्यौः स्वर्गः । विवराः पातालानि । अत्राधिष्ठानि
णमाह । क्रायइति ।। ।।क्रा विभूतिर्नैश्वर्यं । आर्त्विजीय इत्क्रत ।। आचार्यमित्रवारुणाकृतः । सदस्या उपद्रष्टारः तैसहि
तः । एतत्सर्वमस्य कं । भूतानि महांतिपंच । इंद्रियाणि दश । अर्थाः पंचतन्मात्राणि । आशयाः मनोबुद्धिरहंकारनाधिष्ठितय
।।पुरुषरूप।। तद्वामनं रूपमवर्धताद्भुतं हरेयनस्य गुणत्रयात्मकं । भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयो
८ मयस्तिर्यङ्नृदेवा ऋषयो यदासत ।।१२।। क्राये बलिस्तस्य महाविभूतेः सहर्त्विगाचार्यसद ए
स्यएतत् । ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके भूतेंद्रियार्थाशय जीवयुक्तं ।। ।।१३।। ।।
निबलार्यंतच्चरणानि । जीवः पुरुषः । एतियुक्तं । पंचविधमाति तत्ताकमपरपदित्यर्थः । ददर्शेति सिद्धवदुक्तेर्भगवत्स
मादाद्दिव्यचक्षुरस्यानुमेयं । ननु सर्वस्यैव नगतो बलेः किं न तात्विकरूपोपलब्धिः ।। ।।तत्राह ।। गुणत्रयात्मकं । अधा
व्यधिजीयममत्वा गुणत्रयः । एतेनान्यापि त्रैगुण्यमाधिनविवेको न्नाधिकारी इत्युक्तं । एवं सामान्येन रूपमुक्त्वा पत्यत्र विसे
तदाह । रसामिति ।।

॥यस्याः पातालं। अवष्टम्भपदम्। अंघ्रौ तले अधः। अत्र शब्दः सर्वत्र वाक्यभेदार्थे योज्यः। पादयोरुपनीतये। महीं भ्रा
न्यधितान्। पतत्रिणः पक्षिणः जानु निजानुदेशे। मारुतगणः आवहादीनां मरुतां स्तोमः। इन्द्रसेनो वलिः॥ छ॥ वि
भुर्व्यापी। जघनमेव जाघनं। आत्ममुख्यान् दैत्यानित्यर्थः। कुजिष्णु कुजिघ्रदेशो बुः। कुजे वेकल्वेन वद्धव वचनायोगा
त्। उरुर्महान् क्रमः आक्रमणं यस्य सतथा। अक्षमालीनक्षत्रपंक्तिः॥छ॥ श्रोण्योः अहो हृपाद्भुतश्रवणः स्तिमित स्त्रियतया

॥यस्याम वष्टांघ्रितले यपादयोर्महीं महीध्रान्युरुषस्य जंघयोः। पतत्रिणो जानुनि विश्वमूर्ते
र्घोणे गणे मारुतमिंद्रसूनवः॥१४॥ संध्या विभोर्वास सि गुह्य ऐंद्रान् प्रजापतीन् जाघनमा
त्ममुख्यान्। नाभ्यां नभो कुजिष्णुः सप्तसिंधूनुरुक्रमस्योरसि चर्क्षमालां॥१५॥ हृदि धर्मं
मं स्तनयोर्मुरारेर्ऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम्। श्रियं च वक्षस्यरविंदहस्तां कंठे च सामानि
समस्तरेफान्॥ ॥छ॥ ॥ब॥ ॥छ॥ ॥ब॥ ॥

ज्ञानमुद्बोधयतीति मुकुंदः अगोति। धर्मं सत्यादिकं सिद्धं। ओतस्येग्रहणेन ग्रहणान्। ऋतं यथार्थवाक्यं। सत्यं तु
हितं। सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मृतं मृदुं यथार्थवाक्यमित्युक्तेः॥ ॥छ॥ यद्वा ऋतं सूनृते। सत्यं समदृष्टिः सत्यं च सम
दर्शनं। ऋतं तु सूनृता वाणी त्युक्तेः। अरविंदहस्तामित्यनेन सर्वतत्वानां मूर्त्तत्वं ज्ञेयं। रेफाः स्तोत्राक्षराणि॥ ॥छ॥

यद्व

आम्रक।।भुजेषु अप्सासु इंद्रादानष्टे।।छ।।छंदांसिवेदादीन्।।वेदत्वाविशेषेपिसामवेदस्यकंठत्वमतनगत्वार्थं।तथ्यवेदानां
सामवेदोस्मीत्युक्तत्वात्।वक्त्रानाङ्गायत्र्यादीनिसप्तधातुषु।रसेरसनेंद्रिये।जलेशवत्तुण्णं।भुवौविधिनिषेधौ

।।इंद्रप्रधानानमरान्भुजेषुतल्लक्षणीयोःककुभोघ्राणमूर्द्धि।क्षेमोभुभेघ्रानूश्वसनंनासिका
9 यामक्ष्णोश्चसूर्येवदनेचवह्निं।।१६।।वाण्यांचछंदांसिरसेजलेशंभ्रुवोर्निषेधंचविधिं
चपक्ष्मसु।अहश्चरात्रिंचपरस्यपुंसोमन्युंललाटेधरएवलोभं।।१७।।स्पर्शेचकामंनृपरे ९
तसोऽनःपृष्ठेत्वधर्मंक्रमणेषुयज्ञं।छायासुमृत्युंहसितेचमायांतनूरुहेष्वोषधिजातयश्च।।।

आज्ञारूपो।पक्ष्मसुऊर्ध्वाधःस्थितेषुअक्षिलोमसु।अहःरात्रिंच।मन्युंरुद्रं।एवशब्दस्तत्वानांस्थाननियमार्थःप्रसे
कयोऽप्य:।।   ।।छ।।हेनृप।रेतसारेतासि।आर्षोप्रत्ययः।क्रमणेषुपादविक्षेपेषु।छायासुकनादीनां।हसितेहस
ने।तनूरुहेषुरोमसुओषधिजातीः।।

॥बुद्धो ऽजं ब्रह्माणं । देवादा प्राणेषु अन्तर्लोमेन्द्रियेषु । गणा अमयाः किं बहुना गात्रे देहे स्थित जंगमानि ॥ अमलं
मोहं । एवं ध्यानार्थं मूर्त्तिमुक्त्वा आयुधान्याह । सुदर्शनमिति सुदर्शनं मनस्तत्वमिति स हस्तनाम ज्ञानाख्ये । धनुरिन्द्रियार
हंकाररूपं । चक्रनाभि नररूपं प्रपंचं । तत्र त्रैलोक्यस्वामीति विष्णुधर्मोत्तरे । मन सि न्नु मे ...॥ ॥छ॥ पर्जन्योऽजे
मेघः । जलजः शंखः सत्त्वभूताद्यहंकारः । कौमोदकी बुद्धिः । तत्र च नाभि वेगाद्या बलिष्ठाय । असिर्नन्दकः । विद्या

॥ नदाश्च नाडीषु शिला नखेषु वृद्धावजं देवगणा नृषे श्वा प्राणेषु गात्रे स्थित जंगमानि अणद्वमात्रे
एवं विहङ्गमूर्त्ते ध्या ॥ १९ ॥ सर्वात्मना दंष्ट्रुवर्ननिता त्रपु सर्वेषु नाः अक्षमलमायुवर्ग । सुदर्शनं चक्रमसह्यते
जो धनुश्च शार्ङ्गस्तनयित्नुघोषं ॥ २० ॥ पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी
। विद्याधरोऽसिः शतचन्द्र युक्तस्तूणोत्तमावजयसायकोऽस्य ॥ २१ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
धरः सर्वविद्यामयत्वात् । शतचन्द्रयुक्तः शतचन्द्राकाराणि बिंबानि यस्मिन्न्यस्तया । एतत्र तमो ... मयतूणोत्तमो वु
कर्ममयो । सायकाः शरा इन्द्रियरूपाः । तत्र चक्रमार्वोगदापद्मो स्वक्ष फलं ... धनुस्तूणो वर्त्मेदं दक्षिणादिक्रमे
णद्वयोर्द्वयोर्वा द्वाभ्यां स्थितः । यद्वे ... । एवमष्टभुजः । अथ यपविवान्दैवतान्याह । सुनन्देति ॥ ॥छ॥ ॥
ये०

सू२

श्रीभुक्रा० ॥मुख्यशब्दात्सुनंदजयविजयप्रबलोद्बलकुमुदकुमुदाक्षविष्वक्सेनपक्षिराजदेवजयेतसात्वतपुष्पदंतचंडप्रचंडबलमहाबला
र्हणानांसुभद्रश्यानांग्रहणं।एतेसर्वेभगवत्स्वरूपाएव।विनाश्रीगौडुक्कौस्कमान्।तेउपतस्थुःनिकटीभूयसेवांच
क्रुः।सहलोकपालाइतिसमासेनलोकपालानामप्राधान्यंदर्शयति।तेनतेबहिःपरिधौस्थिताः।पार्षदास्त्वंतःपर
रिधावितिभावः।एवंभूतैश्चिपुलत्वेनविनिर्दिष्टंध्यानचित्रमेकाग्रयति।स्फुरदिति॥ ॥छ॥किरीटादीनांसमानानांद्वं
द्वः।किरीटंमुकुटं।तथापारमेष्ठ्यंपदंमीनौमकरौ।तदाकारेरत्नाकृतिकुंडलेतेवसारस्ययोगौ।श्रीवत्सोरत्नुपाद
10 ॥सुनंदमुख्याउपतस्थुरात्मपार्षदमुख्याःसहलोकपालैः॥२२॥स्फुरत्किरीटांगदमीनकुं १०
डलश्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः।मधुव्रतस्रग्वनमालयावृतोरराजराजन्भगवानुरुक्रमः॥२३॥
न्यासः।रत्नोत्तमःकौस्तुभःमत्वात्मज्योतिःस्तत्प्रमानुश्रीवत्सःअंबरंवस्त्रंतयर्द्दोमय।मधुव्रतैर्गुंजद्भिःस्रक्वैजयंतीय
स्यसतया।शाकःपार्थिवैर्नाइत्तरपदलोपः।सकलभूततन्मात्ररूपावनमालाऽलंपादलंबिनीसायातामाया।ए
तच्चसर्वंद्वादशे।भगवान्सजनीयसौंदर्यादिगुणवान्।एवंविश्वात्मकेभगवद्रूपेमनःप्रणिधायतच्चापानेजगद्गु
ग्रहलक्षणेप्रणिदध्यादित्याह।जितमिति॥ ॥छ॥

भगव

दि२

।।क्षितिंभूर्लोकं।पदापादेन।बलेःसंबंधिनं।नभः भुवर्लोकं।क्रमतःक्रमेण।द्वितीयपदे त्रिविष्टपंस्वर्लोकं विचक्रमे।
।।तृतीयाय पदाय।तदायं बलिसत्रायं।उरुक्रमस्येति।। ।।
अत्रउरुक्रमस्येत्युक्तनवाक्यान्वितमतिपत्यर्यमाकृष्यते।तृतीयायपदाय।तदायुंबलिसत्रायं।उरुक्रमस्येति।। ।।
अयोस्वर्लोकप्राप्तेनतयंश्च त्रिदुपर्युपरिगच्छन्महर्जनोत्यांतपसश्चपनंसत्यलोकंगतइत्ययः।सत्यमिति।अक्षुन्न
योप्रलासः सत्यलोकस्थाम।।त्यंतसप्तलोकक्रमितारं त्रिविक्रमांघ्रिं।सत्रदोघ्रब्रायो।हतस्यधामद्युतिः।तिरस्कृत
स्वर्लोकदीप्तिः।समाप्तुमहावित्रयणोयमित्यवधार्यमतएवाहत।। ।।मरीचिमिश्रोमिलितोयेषुतेतथा।तत्संहिताइत्य
र्थः।अबयःसप्तवाक्या:बृहद्व्रता:ब्रह्मचारिणः।देनदेव।योगिनोनिरूढावित्रहत्रय।वेदाऋगादयः।उपवेदाः
।।क्षितिंपदैकेनबलेर्विचक्रमेनभःशरीरेणदिवाछ्रवाङ्गिः।पदंद्वितीयंक्रमतस्त्रिविष्टपंनवैहृती
यायतदायमएवापि।।२४।।उरुक्रमस्यांघ्रिरुपर्युपर्यथोमहर्जनांत्यांतपसःपरंगतः।सत्यंसमीक्ष्याह्वर
मवोनरवेंदुनिर्हृतस्वधाममद्युत्यिपादृतोत्यगात्।।२५।।मरीचिमिश्राऋषयोबृहद्व्रताःसनंदनाद्यानर
देवयोगिनः।वेदोपवेदानियमान्विताऋत्वर्कतिहासोगत्रवाणसंहिता।।२६।।येयाप्येयोगसमीनदा
पिताःज्ञानाग्निनाविधितकर्मकल्मषाः।ववंदिरेयत्स्मरणानुरागतःश्चायंभुवंधामगतायकर्मकं।।२७।। ।।
आयुर्वेदगांधर्वधनुर्वेदाः।नियमाःशौचादयः।पंचायमाःअहिंसादयश्चान्वता:।तेवांगप्रकरणेघञ्मतो।तर्कोःषट्।इतिहासाःपुराणे
नानि।अंगानिव्याकरणादीनिषट्।पुराणानिसर्गादिलक्षणानि।संहिताश्चिवर्गशास्त्राणि।वेदाद्यधिष्ठात्रोदेवताश्चागमवह्न्यर्थः
।।ज्ञा।।योगसमाचरणेनसमाधियोगेनासंदीपितःसधुतिर्ययोज्ञानाग्निनानिर्धिनतेपलंकर्मकल्मषंपुण्यपापंयेस्तेतथा।।निधितेतिसा
येक्षत्वापिसमासश्चार्षः।अलुग्वा।ज्ञा।नाग्निदग्धपुण्यपापाःज्ञानिनःइत्यर्थः।त्वमिवववंदिरेयस्यस्मरणमाहात्म्यात्नूक्षम्यं

श्रीगुरुः॥ अथमन्त्रीयादिवंदनानंतरं। प्रोक्षमितायप्रोद्धीकृताय। अर्हणोदकमर्घ्यं। तत्त्वतात्पर्येण अभ्युपगमेनाभ्युक्षतवान्। भुविभ्रवाः
श्रमलब्धार्चिः। यन्नाम्नातिपित्वाश्चपिच्छस्यउत्थिता अर्घाह्वत्यर्थम्॥ ॥धातुग्रहणः कमण्डलुजलस्य धुनीगंगानूत्र। सायविज्ञ
पादप्रक्षालनकृतय। पवित्रतया। निमार्ष्टि विश्वो धयति। कीर्तिरिति मुक्तत्वायपावर्णत्वादिदृष्टिः। एवं धात्वा षोडशोपचारैः

॥अथाध्र्यपेयो नामितायाविष्णोऽनुपाह त्वत्पदजवोऽर्हणोदकं। समर्चोऽजनात्स्यगणात् भुविभ्रवाः यन्ना
म्नि पंकेनु हसमवाश्चयं॥२८॥ धातुः कमण्डलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र स्वर
र्धुन्यभूत्रभसि सापतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः॥२९॥ ब्रह्मादयो लोकना ११
थाः स्वनाथायसमादृताः। सानुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये॥३०॥ तोये तोयैः समर्हणैः
स्रग्भिर्दिव्यगन्धानुलेपनैः। धूपदीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः॥३१॥ ॥छ॥ ॥छ॥

पूजां भावयेदित्याह। ब्रह्मादय इति॥ ॥छ॥ तोयादिभिर्बलिपूजामाजह्रुश्चक्रुः। संक्षिप्तात्मनः स्वस्य अयथाक्षिप्ता
दीनां विभूति ऐश्वर्यं येनमस्तया॥ यद्वा संक्षिप्ताल्पात्मनो विभूतिर्वैराजरूपवैपुल्यं येन तस्मै संक्षिप्तरूपाय त्वय्येव॥ ॥
अर्हणैः उपायनैः उक्ताः सम्पृहाः॥ ॥छ॥ ॥राम॥ ॥कृष्ण॥ ॥गोविंद॥ ॥राम

॥अथ दक्षिणमाह॥ जाम्बवानिति॥ विजयं जितं विष्णुनेत्यर्थोऽयं न। महानुत्सवो दिक्षु यस्मात् स जयात्॥ जां-
बवान् हि त्रिविक्रमं प्रदक्षिणीकृतवान्। सुघोषेण मया वैयतदा विष्णुः सनातनः प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रम-
मानोऽस्मि विश्वरूपमिति हि वैष्णवे तद्वाक्यं॥ ॥श्रु स्कं १ गा ज्ञाने॥ ८॥ २०॥ एवं त्रैगुण्यधारणा प्रथमभूमिकामुक्त्वा
तत्र स्थिरत्वे तस्यां द्वैगुण्यधारणां द्वितीयभूमिकामाह॥ ब्रह्मेत्यादि॥ ॥विष्णुपदं त्वं ब्रह्मा वायुरेवाथ शेषो वेदं च
पित्र्याणि प्रतीतिर्न्यायापि द्वयोरेवात्राभिनिवेष्टव्यं। इह द्वैगुण्यधारणायां विवर्जितत्वात्। विष्णुरूपस्य वर्जमाने-
त्वाच्च। पुनर्द्वयोर्युगपद्ध्यानानुपपत्तिः। हरिहरयोर्हि नानाध्यानादुपपन्नेः। वृषहंससुपर्णस्यान् रुद्रादीन्स्था-
॥स्तवनैर्नियतात्मस्तवदुर्द्धनिनिः स्वनैः॥ ३१॥ जाम्बवानृक्षाधिपतिर्मेधावी मतिमान्मनोजवः। विजयं
दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत्॥ ३२॥ ब्रह्माविष्णुरुद्ररूपाणि। वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चि-
ह्नैश्चविह्नितान्। कृपावलोकनेन हसद्वदनेनोपलक्षितान्॥ ३४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ २
वीक्षेत्यन्वयः। तत्र वृषं खड्गखट्वाङ्गडमरुपरशुकपालालंकृतचतुर्भुजं चर्मवसनान् सर्पाभरणान् कपालविवि-
धभूषणं रुद्रमूर्तिं चिन्तयेत्। हंसमूर्तिं हंसाधिरूढां चतुर्मुखां चतुर्भुजां तप्तकाञ्चनवर्णां शुक्लवस्त्रालंकृतां विलासो-
पपिनाक्षीमिति वा। योगपद्मासनां जयामुकुटालंकृतां शङ्खचक्रगदापद्मधृतमेतल्लुप्तभावं ध्यानेति। कृपया अ-
वलोकः कृपावलोकः तेन हसद्वदनेन च उपलक्षितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान्॥ ॥छ॥

श्रीमुक्ता॰ ॥तेषां सोऽविषाप्रज्ञया प्रतिहते प्रतिघातनीते मुनिः अत्रिः॥ ॥अनुयुगं कल्पे कल्पे विशब्दो वै साहाय्ये पते प्रसिद्धाः। तेभ्यः स
कामादिक एवोपहूतः। स एवक्त इति मुख्यात्मि नेव कथनीय इत्याह॥ छ॥ प्रधान प्रकृष्टा धारणा। अचिन्तं चिन्तं कृत चिन्ती
कृतः। चिन्तेनैकेनातइत्यर्थः। प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै। एकस्मिन्ध्याते पुनः त्रयः कथमत्रागता इति भूत। ब्रूत। अगोचराः
प्रसीदत प्रसादं कुरुत। इह त्रयाणामागमने। एतेन अत्रितुल्यो त्राधिष्ठाना तिल्लियं। अपि हि निजस्त्वमः प्रकृतिः प्रज्ञा स्र
मलार। यथा कृतः निजस्थ मयप्रकृत यः सम था ला न्यजं तितिहि। विस्तृत प्रजे मादानित्रि ये अपि प्रजे प्रसवद्धता। एवं मूर्त्तिद्वयथा

॥तत्को विषाप्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी। चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः॥२५॥ वि
श्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः। ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्य १२
हं वस्तेभ्यः क एव भगवन्म इहोपहूतः॥२६॥ एको मयेह भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजनना
य कथं नु यूयं। अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे॥२७॥ यथा कृतस्ते
संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा। सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयम्॥२८॥

यमानेष्वजेदसावयेत्साहाय्यर्थेति॥ छ॥ नेत्वया। एवं यद्गोत्रितत्क्रमः। अन्यथा न त्वा वामेवेति यतस्त्वं सत्यसंकल्पः। अतस्त
वसंकल्पनगोमात्रादिति त्रयो वयमागताः इत्यर्थः। एकस्य वत्रिधाधिष्ठातृत्वात्। मैत्रेयो विदुरं॥ ॥इति श्रीकैवल्यदीपिका
यां बोपदेवविरचिते मुक्ताफले विद्योर्लक्षणं पादश्च॥ ॥एवं धारणाद्वयाभ्यासवलाक्रितननजस्तमस्कस्य मुमुक्षोः सत्वज
यार्थं शुद्धसत्वधारणां तृतीयामिवाऽमाह॥ ॥छ॥

॥ तत्र गत्वेदं श्वेतवनादिकमद्भुतोदद्दर्श । तत्र वंशोऽन्वयः । द्युमत्तमं शोभाढ्यं । भ्राजन्तो मणयो येषु स्तम्भसहस्रेषु तेः शोभि
तं यस्मिंस्तत्र वने अनन्तशेषसंज्ञं नालयं ददर्श । सहस्रमूर्द्धन्या अष्टायेफणापितामणयस्तेषां द्युतिः ॥ ॥ द्विगुणेप्सम
स्वापेक्ष । सितावलाच्छ्वेतपर्वतसदृशं । शितयो नीलाः कंठजिह्वाश्चयस्यस्तथा । तस्य शेषस्य योगः शयनं । विष्णु
प्रस्नेन धिष्ठातारं पुरुषं । अतएव विशेषणद्वयं । भक्तभावः प्रभावः । पुरुषोत्तमेषु ब्रह्मादिषु उत्तमं । मुक्तेषु
॥ तत्राद्भुतं वैष्णवं धुमत्तमं भ्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितं । तस्मिन्महासर्पमनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्द्ध
न्यफणामणिद्युभिः ॥ ३९ ॥ विभ्राजमानं द्विगुणेक्षणोल्बणं सितावलाभं शितिकंठजिह्वं । ददर्श
तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमं ॥ ४० ॥ सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं
रुचिरायतेक्षणं । महामणिव्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुंतलं ॥ ४१ ॥ प्रलम्बचार्वष्टभुजं
सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालयावृतं । सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ॥ ४२
वा नित्यमुक्तत्वात् । तथा च सूत्रद्वयं । तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं । स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । दृश्यस्य चलोल
याराना ग्रहणम् ॥ छ ॥ सुपिशङ्गं पीतोज्वलं । आयतदीर्घे महामणीनां व्रातः स्तोमो यत्र किरीटकुंडलयोस्तयोः प्रभ
या परिक्षिप्ताः व्याप्ताः सहस्रं बहवः कुंतलाः केशा यस्य स तथा तं ॥ ॥ छ ॥ आयुधा देवविशेषाः आग्नेयं ॥ ॥

श्रीगुरुः। कीदृशं भ्रमजायकाल्संजातयाभ्रजामायाहं द्वैवेसि न नपुंसकत्वं। जम्बालोकस्वदार्विक्षतइतिवत्। अखिलर्द्धिभिः अणि
मादिसर्वसिद्धिभिः। परमेष्ठिनोपरमैश्वर्यवतोस्वामिने। अत्राधिकारिणमाह। यवेदइति। आत्मानंतस्येवकष्टत्वेनवे
लक्षणपात्रावान्। घटादिपादिवधूवत्तस्पदीपस्य। जिष्णुरर्जुनः सकृत्तद्दर्शनेनजातजयः। एतेनमुद्रुसत्वोत्राधिकारीस्तु
क्तः॥ गुरुः॥१०८॥ नच्चिदृशमेववोद्धिक्तरूपं नत्कथमन्यथातत्र नत्रोपवर्ण्यते तितत्राह। नेदृगेवइत्यादृरूपत्वान्। अत्र
हेतुमाह। इच्छैवरूपंयस्यसतथातस्यभावः। तस्माक्त्केवलं वयतुर्भुजाघाकारेणयविलमतासर्थः। अत्रैवमूलंयोजय।

13 ॥पुष्ट्याभिर्यापकाम्येजया रिवलर्द्धिभिर्निषेव्य मां नपरमेष्ठिनापार्थं। यवेद आत्मानमनंतमच्युतो जिष्णुश्च
तद्दर्शनेजातसाध्वसः॥४३॥ नेदृगेवइच्छानुरूपधारी॥ ॥त्वंभावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षि १३
तपथोननुनाथपुंसां। यद्यद्धियातउरुगायविभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसेसदनुग्रहाय॥४४॥ ॥ति॥

ति। त्वंभावेति॥त्व॥ हेउरुगायविज्ञोत्वंभावयोगेनपरिभाविते विशोधितेहृत्सरोजेआस्से। अनिव्यक्तसन्नवतिष्ठसे। तत्र
हेतुः श्रुतेनवयास्येक्षितोनिश्चितः पंथाःस्वरूपस्थितिर्यस्यसतथावेदोत्रप्रमाणमित्यर्थः। अतस्तेननुहेनाथ यद्यद्वपुःस्व
धियाविभावयंति विन्नयंति तत्तत्त्वंपुंसांप्रणयसेप्रकटयसि। व्यापकत्वेनहृदयस्थोपिनक्रैर्येन केनाप्याकारेण विषयीकृतस्तत्
दनुग्रहायप्रकटोसीतिभावः॥ ॥ब्रह्मा॥ ॥विष्णुः॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥किंचान्य
च्चेति॥ ॥

॥ तेत्वय्येव हेतुना अभिरूपाणि सुंदराणि । ननु रूपणाद्युपाधिना । स्वभावस्तु भगवानीसर्वेश्वरे ऽयं स्थानकाः स्महृर्यं तेनाभेव
तेरूपाणि ननु स्वतः सिद्धानि सेवशप्वार्थः अत उक्तं । इच्छानूपत्वादिति । अतुपिणः वक्तृतः अरूपोपि भक्तेच्छयारूपवानि ।
सर्वः कर्दमः कपिलम् ॥ २।२४॥ एवं भगवतः पूर्वप्रभेदानुक्तक्रमेणतोरूपतश्च विविच्यपर्वानामपि साम्येप्राप्ते उत्तराध
स्यावं विवेकमाह । शुद्धसत्वेति ॥ छ॥ शुद्धसत्वविष्णुरूपमेवोपास्यतमम् ॥ ८॥ तदेवाह । शुद्धं यज्जस्तमोभ्यां हितसत्वं यस्मि
न्विष्णुरूपं तत्तथा । तदेवउपास्यतमं । इदमेषामतिशयेनोपास्यतमम वर्थो तिशयः स चान्यसत्वापेक्षया जडरूपयतु ब्रह्म
उद्भरूपमुपास्यतमं । पुरुषरूपेरूपास्यमिति । अयमर्थः स्थूलसूक्ष्मक्रमेण बुद्ध्यायोऽर्थमवगाह तद्दृति प्रथमं त्रिगुणात्मि
॥ तान्येव तेभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव । यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥ ४॥ ५५॥ ॥ छ॥
तत्र च शुद्धसत्वं विष्णुरूपमेवोपास्यतमं ॥
के भगवद्रूपे मनः प्रणिधाय तत्र वास्थिरं सद्विगुणात्मके । ततः पन्नसत्वैकगुणे । ततश्च निर्गुणे सूक्ष्मे ब्रह्मणि प्रवेशयेदि
त्यनिरतिशयानंदलाभेन ध्यानफलकल्पतामेतीति । तेषामीसाक्षात् ध्यायिनो मृदुमध्याधिमात्रोपायत्वेन त्रयः । प्रत्येकं
मृदुमृद्वादिभेदेन नवस्युरिति योगशास्त्रे । तत्राद्ययोरवस्थाभेदाद् द्वैविध्यमुन्नेयः । अंतस्य तु भेदत्रयं एव
त्यति । एक एवास्य पादभेदान्नवविधत्वपर्यः । उक्तमर्थं द्रढयन्नाह ॥ ॥ सत्वं रज इति ॥ ॥ छ॥ ॥

श्रीतुक्त्वा॥ अस्य प्रपञ्चस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिसंहारार्थं सत्त्वादियुक्तः संज्ञात्रयं धत्ते। तत्र सत्त्वतनोर्विष्णोः श्रेयांसि शुभफलानि स्युः
। खलु राद्धो निश्चये। सर्वातिशयं तमैश्वर्यं गमयन्ती सुपास्यतमत्वं प्रपद्यते। ततः सत्त्वसद्भावादन्येषामपि सत्त्वतनुत्वं। त
थाप्यब्जजो वायुमज इतिवत्सत्त्वमेव तनुर्यस्येति विशुद्धसत्त्वस्य। रजस्तमसोः सदपि सत्त्वं न फलप्रदं किं तु शुद्धसत्त्वमेवे
तिभावः॥ सूत्रः श्रोनम्॥१॥२॥ तदेवाह। सत्त्वमिति॥ सत्त्ववपुरिति सामानाधिकरण्येन स्थितो निमित्तं। श्रेयांसि कैवल्यं। उप
यन उपायभूत। तदाह। वेदेति। येन सत्त्ववपुषाश्रितेन जनस्त्वाबार्हणं पूजां समीहते सम्यक्करोति। शुद्धस्याविषयत्वाद्
॥सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
14 ज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥५६॥ सत्त्वं विशुद्धमयते भगवान् स्थितो यानारिणां श्रेय उ १४
पायनं वपुः। वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते॥५७॥
सत्त्वोपहितं भजतीति भावः। क्रियायोगश्लोके। तत्र वेदादिभिश्चतुर्भिः क्रमादाश्रमिणः पूजयन्तीति चतुर्णां मुक्तिः। य
द्वा वेदेन वैदिकाः। क्रियया पाञ्चरात्राः। योगेन प्रकृतिपुरुषविवेकोपायेन सांख्याः। तपसा तपस्विनः। शैवाः पाशुप
ताश्च। समाधिना पातञ्जलाः। सत्त्वोपाधेर्वे तत्र ... तत्राभिधानमिति प्रागुक्तं। पर्यैवमार्गाः। अतो मार्गाप
वर्गविषयत्वेन पथ्यानां मुक्तिः। सत्त्ववपुरित्युक्तं। तदमृष्यमाणे प्रतिविपक्षे वा प्रमादः॥ सत्त्वं नयेदिति॥ ॥छ॥ ॥

॥ हे धातः शुद्धसत्त्वं विशुद्धसत्त्वं निजं वपुश्चेत् न स्वरूपं न स्याच्चेत् तर्हि विज्ञानं विशिष्टज्ञानं मार्जनं लोपश्च आपत्प्राप्नुयात् । लोके जात्यालिङ्
ग्येन प्रमाणैः निर्मलत्वान्न स्यादित्यर्थः । किंत्वशिष्यम् अज्ञानमपि नूनं संपेवत्यतत्त्वावेदकं । ननु प्रमाणरूप मित्यर्थः । ज्ञानं हि सत्त्वाद्गुणसं
ग्रते । तच्चेत् सत्त्वं नास्ति तदा ज्ञानमपि न स्यात् । दृश्यते च ज्ञानं । अतस्तत्सत्त्ववस्तु रित्यनुमीयसद्गुणाह । गुणप्रकाशैः सत्त्व
गन्धैर्विषयप्रकाशैः । ननु सत्त्वस्य जडत्वात् कुतः प्रकाशकत्वं । तत्राह । प्रकाशत इति । गुणस्य यस्य संबंधेन प्रकाशतेऽप्र
काशयति प्रकाशंतर्भावितणिजर्थत्वात् । येन वा प्रकाशकेन तेनेति परमतमुक्तं । वाशब्दो हि पंजीतनार्थः । सर्वेषां विद्युल्लिंग प्रकाशात्मक
मित्यर्थः । एवमपि सत्त्वमेव प्रकाशकं । ननु रजस्तमसी । तयोरप्यकर्तृत्वे न वित्ति संख्यानुपपन्नेः । यथा वा विनेजो दर्पणः
स्विद्यवप्राप्तुं रूपं मुखादिप्रकाशयति । न यदादि शुद्धसत्त्वं तर्हि सत्त्वयोगो नित्य एवेति न तत्त्वं कृद्द्यत आह ॥ न नामेति ॥ ॥
॥ सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च
येन वा गुणः ॥ ४० ॥ न नाम रूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः । मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्म
नो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ ४१ ॥
नामरूपे यौगिके वक्तरूपे श्यामादि गुणः सौंदर्यादि । कर्म चरित्रं निग्रहानुग्रहरूपं । जन्म शरीरग्रहणं सहायैरेतायाः । नि
रूपितव्ये निरूपयितुमशक्ये । आर्षो ऽलोपः । नामादि पचंतत्र वक्तुं न शक्यते । कुतः साक्षिणः । त्वं हि ते षां हि साक्षी । द्रष्टा
द्रष्टुश्च दृश्यत्वानुपपत्तेः साक्षित्वमेव कुतः इति तत्राह । तस्येति । तस्य समाधौ स्थिराः तया तनुरूपमानस्य । अनुभूतवाचि
त्वाद्यास्य यच्छानपेक्षा । यथा ऽलक्ष्य विना भयपतिस्खलितामुक्तानि तेलोचनेषु मिदिश्यविधुर्वे क्रियंतामापादे । अनुभूतिमपकुर्वा
नं प्रत्याह । मन इति । पतस्यावर्तनमनोवचसां प्रसृतः सप्रासिद्धत्वादनुमानं । हे देव । अथापि एवमपि क्रियायां षोडशोपचा
चपूजायां प्रतियन्ति जानंति । वस्तुतस्तु सत्यं त्वदीयाद्यन्यत्र स्थिता । कल्पयेतात्पर्यः । ननु नामादेरवास्तवत्वे प्रकाशिव
त्वं न तत्त्वस्यात् तत्राह । अथापीति ॥

श्रीगुरु ॥ संस्मरायन्तन्यैः नृपालियेतिचक्षाराङ्गणकर्म्मजन्मानिव । आविष्टत्वमवस्थांतरावेशकारः । नच संसारः श्रयात्मकस्या
पिसत्त्वार्थहेतुत्वम् अनुसंधादेनिव क्षेयादिहेतुत्वमित्यर्थः । तस्मात्सिद्धमस्योपास्यतमत्वं अश्लाघाः कृष्णो ॥ १२ ॥ २ ॥
अधिमात्रोपायस्त्रिधेत्युक्तं । तत्र मृदु मिमात्रमाह । विष्णुरूपेपीति ॥ ॥ हसितस्यावच्छिन्नप्रकाशमात्रस्यत्वेननिरा

॥ एवं नृगणेनसंस्मरयन्त्विन्तयन्नामानि रूपाणि च मङ्गलानिते । क्रियासु यस्त्वच्चरणारविंदयोरा
विष्टचित्तोनभवाय कल्पते ॥ ५० ॥ विष्णुरूपेप्यवयवशो नृपक्रमेणपादादिहासितांतमुपास्यत
म ॥ तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं । विलङ्घ्यैकत्र संयुञ्ज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥ ५१ ॥ सं १५
15 चिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं । उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवा
लज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारं ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ख ॥ ॥

कानसंनिकृष्टत्वात् । मूलमाह । तस्मिन्निति । तस्मिन्निति विष्णुरूपपदस्थैर्ये । विलङ्घ्य एकमंगविवेकेन लब्धो
त्तरोत्तरसंचिन्तयेदिति ॥ ॥ चक्रवालमंडलं महतोध्यातुः हृदयं । दक्षिणमंघ्रिं ध्यात्वा वामांगायाः प्रसवं वामं ध्या
यदित्याह । सव्येति ॥ ॥ ॥

॥सरित्प्रवरा गंगा।तीर्थं तारकं।अधिकृतेन कृतेन।श्यामा विल्वेशिवत्वे निमित्तोऽस्येत्ताशिवइति।तस्याघ्रद्वयादि
मेतत्तेणाप्युपलमात्रदग्धयोगः।समलपापं।निसृष्टं प्राहितं।जानुद्वयमिति॥ ॥अखिलस्य विधातुर्ब्रह्मणो॰
ऽनन्यापरवशभूतयापि संवाहितमित्यतिशयार्थं विशेषणानयं।ऊर्वोरित्यादानार्थे।गोविषेतिस्पर्शेन वानुपे
णएतत्परमसौकुमार्यार्थे।ऊरूइति॥ ॥छ॥ अधिऊर्ध्वजागे।क्षेजावलतेजश्च।व्यालं विविततस्वारू।विन्या
॥यक्षोवनिसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽस्तू।ध्यातुमनःशमलशै
लनिसृष्टवज्रं ध्यायेश्चिरं जगवतश्चरणारविंदं॥५३॥जानुद्वयं जलजलोचन याजनन्याल॰
क्ष्म्याऽखिलस्य सुरवंदितयाविधातुः।ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषायत्संवाहितं हृदि
विभोर्भवस्य कुर्यात्॥५४॥ऊरूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसु॰
मावभासौ।व्यालंविपीतवसनं यासासिवर्तमानकांचीकलापपरिरंभि नितंबविंबम्॥५५॥ ॥
सविशेषाद्य।पत्नीतयवयवासस्यसिन्वर्त्तमानःवर्तुपरिवद्धोयः कांचीकलापःतस्य परिरंभःसर्घितःसंश्लेषो
यस्यास्तितत्।स्त्रीकटीवत्सौंदर्यं वक्तुं नितंबशब्दः॥ ॥छ॥

श्रीसुरूगागुहानाभ्रम्याश्रयः। यत्रकृदेश्यात्मयोनेर्ब्रह्मणः धिषणस्थानपद्मभासीत्। हरिन्मणिरूपोमरकतश्रेष्ठा
विवाय्यौसनौतयोर्द्वयी। व्यूढविशालवज्रइति॥ ॥ अयमनस्यविष्णोः महाविन्नूतेलक्ष्म्याः अधिवासस्था
नं। पुंसां किं पुनःस्त्रीणां। कौस्तुभस्याधिकोनमूषणमर्थः प्रयोजनं यस्य सतथा। कंठेनकौस्तुभः इत्य

॥नाभ्यंकुदच्चुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिर्धिषणाखिललोकपद्मं। व्यूढंहरिन्मणिवृ
षस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरं॥५६॥ वक्षोधिवासमृषभस्यमहाविभू
तेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानं। कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिल
लोकनमस्कृतस्य॥५७॥ बाहूंश्चमंदरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान्।
संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम्॥ ॥५८॥ ॥छ॥ ॥

तिशायः। बाहूनिति॥ ॥परिवर्तनेनसव्यापसव्यभ्रमणेन। निर्णिक्तं शोधितं अधिलोकपालान्लोकपालाधिपा
त्। दशशतारंचक्रं। शंखस्यसर्वतः शौक्ल्येनमुखयमूलयोर्लौहित्येनचराजहंसोपमा। कौमोदकीमिति॥

कृष्ण

16 १६

दिग्धां लिप्तां । भटाः योद्धारः तेषां शोणितस्य कर्दमः । उपघुष्टां वाचालीकृतां चैत्यस्य जीवस्य । तत्त्वं कारणं परं ज्योतिस्तद्रू
पं मणिं कौस्तुभं ॥ भृत्येति ॥ ॥ छ ॥ वल्गितं चलनं ॥ ॥ यत् वदनाख्यं श्रीनिकेतं पद्मं अधिक्षिपत् विशेषणप्रधानो
॥ कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन । मालां मधुव्रतवरूथगिरोप
घुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥ ५ली ॥ भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिन्तयेद्भग
वतो वदनारविन्दं । यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासं ॥ ह० ॥ यच्छ्री
निकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् । मीनद्वयाश्रितमधिक्षिपदब्ज
नेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ हृ ॥ तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमना
नाय निसृष्टमक्ष्णोः । स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायां ॥ हय ॥
निर्दिष्टः । श्रीनिकेतत्वादिधर्मत्रयविशिष्टं त्रिपतालयेः । तत्र च भूत्या श्रीनिकेतनत्वस्याभिप्रायः । कुन्तलैरलिसुक
त्वस्य नेत्रद्वये तु मीनद्वययुक्तत्वस्य । मनोमयं मनसः परिणामम् ॥ ॥ छ ॥ ॥ तस्येति ॥ ॥ छ ॥ अनु
गुणितं युक्तं । विपुलो वृद्धः । गुहायां हृदि । हासमिति ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

आमुक्ता॥निजमाययाअस्यजगतःसंमोहनायरचितंहासंध्यायेत्।मुक्तानामपिसंमोहनमाह्लादितितत्संमोहनायप्रवृत्तस्यकामस्य
संतर्जनेनसंमोहनायरचितंभ्रूमंडलंध्यायेत्।अथवक्त्रेहसितमुक्त्वाअथवक्त्रेप्रहसितमाह॥ब॥प्रहसितंप्रकाशमात्रत्वा
त्तनिनाकारेणस्पष्टंहृते।अतएवध्यानायनन्यवधानाल्पत्वात्।प्रकुलयाअधरोष्ठस्यनासाअरुणयितालोहितेन।
नातन्नूनांद्विजानामेवकुंदकलिकानांपंक्तिर्यत्रतत्।देहकुहरेहृदयाकाशेअवसितस्यनिर्णीतस्यआर्द्रियात्रज्ञानान
दरसेनएयकृतद्यतिरिक्तेनदृष्टुमिच्छेत्।ध्यानमुक्त्वासमाधिमाह।एवमिति॥ ॥एवंदृश्यविशिष्टरूपंध्यानेनदृष्टोद्रष्ट
17 रिप्रतिलब्धभावःपुनर्लंघनतिःतद्रूपशनकैर्विमुक्तेस्यजति।यतस्ततश्चिरवाडिशंचपलस्यचित्तमत्स्यस्वंधनायमुपात्तं
॥हासंदनेरवनताखिलतौअलोकतीव्रशोकाब्धिसागरविशोषणमल्पदारं।संमोहनायरचितंनिजमाययास्य
भ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य॥६३॥ध्यानायनप्रहसितवक्त्रलाधरोष्ठनासारुणयिततनुद्विजकुंदपं १२
क्ति।ध्यायेत्स्वदेहकुहरेवसितस्यविष्णोःज्ञानार्द्रयाअर्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत्॥६४॥एवंहृतोन्नगवर
तिप्रतिलब्धभावोज्ञानाद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात्।औत्कंठ्यवाष्पकलयामुहुरर्धमानस्तच्चापिचि
त्तवडिशंशनकैर्वियुंक्ते॥६५॥ ॥व॥१॥
॥यद्यपितस्मिन्नज्ञानागहृतिप्रमोदद्रवदृहृदयउत्पुलकश्चभवति।तथाप्यौत्कंठ्यवाष्पकलयामुहुरर्धमानश्चभवति।अत
स्तदपित्याज्यं।क्रियाजन्यंहितत्सुखं।क्रियाचाद्वितीयेज्ञेयेनस्यति।सज्ञानमौत्कंठ्येतेनदुःखेनदुःसहः।इदमत्रतत्वं।ध्ये
यालंबनस्यप्रत्ययस्यसदृशःप्रवाहःप्रत्ययान्तरेणापरामृष्टोध्यानं।ध्यानमेवध्येयाकारनिर्भासिप्रत्ययात्मकेनस्वरूपे
णशून्यमिवध्येयस्वभावापन्नंसमाधिरित्युच्यतइति॥अथास्ययोगस्यफलमाह।मुक्तेति॥ ॥व॥

॥यस्क्रेत्वुवरिशेमनःसहसानिर्वाणमृच्छति।नाशंप्राप्नोति।यत्रेधनाभावादर्विःकदायहियदामुक्ताश्रयंनिर्विषयत्वात्।निर्विष
यत्त्वाणकर्मत्वात्।विरक्तेछिन्नसंशयत्वात्।अत्रअस्यांदशायांपुरुषःआत्मानमन्वीक्षते।अनुपश्यमखण्डंपश्यति।अव्यवधा
नमव्यवधायकस्यमनसोऽभावात्।अतएवेदं।जीवपरयोर्भेदाभावात्।यतःप्रतिनिवृत्तोयत्रोदितस्तत्रैवलीनोगुणप्रवाहः।का
र्यकारणात्माचोयस्यसतया।सोपाधिः॥ ॥सोपिआत्मनस्वस्मिन्महिम्निनित्यनिरतिशयानंदघनेपदेव्यवसितःअवबुद्धःस
न्निष्ठोभवति।घटाकाशमिवमहाकाशे।कयामनसोनिवृत्त्या।एतयायोगाभ्यासलक्षणया।अतएववनमयापुनराह।त्रिशब्द।

॥मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसाययार्चिः।आत्मानमत्रपुरुषोऽव्यवधा
नमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः॥६६॥सोप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्त्यास्वस्मिन्महिर
म्न्यवसितःसुखदुःखबाह्ये।हेतुत्वमप्यसतिकर्तरिदुःखयोर्यत्आत्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मका
ष्ठः॥६७॥ ॥छ॥

रहितया।सुखदुःखबाह्येपुण्यपापफलभोगाभावात्।हेतुत्वमसतिकर्तर्यविसिर्तकर्तृत्वोसात्विकोहंकारःसेवास
त्मायामयत्वात्।दुःखयोःसुखदुःखयोःयुगपदधिकरणवचनतायाद्वंद्वसमासनात्।यावोस्त्वयेतिबोद्धिति
वत्पद्धहेतुत्वस्यात्मन्विधत्ते।अहंकारकृतमात्मकृतंमन्यते।तदिदानींयेनकृतंतत्रैवावसितमित्यर्थः।यतःउ
पलब्धपरात्मकाष्ठःसाक्षात्कृतपरमात्मस्वरूपः।देहस्यास्यदेहाभिमानोनास्तीत्याह।देहमिति॥ ॥छ॥

श्रीमुक्त॥ तं देहं सिद्धो न विपश्यति। आत्मसमात्रेण पश्यति। किंतु स्थितमुत्थितं वेति। विवेकेन न पश्यति नो वेद यतः स्वरूपम
ध्यगमत्साक्षात्कृतवान्। परिकृतं तं प्रावृतं। तथा च श्रुतिः। तद्यथा हि निर्ल्वयिनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं
शरीरं शेते इति। ननु यस्याभिमानश्चेत्तद्देहस्तद्दैवपतेदिति। नेत्याह। देहोपीति॥ ॥ यावत्स्वारंभकं कर्मास्ति तावत्प्रति
समीक्षत एव। कुतः दैववशगो यतः। दैवं प्राक्कर्म खलु शब्दो हेतौ। न चात्मनास्याभिमानस्यास्य कुतः प्रवृत्तिनिवृत्ती
। तत्राह। सासुः सलिंगशरीरः। ननु ज्ञानोदयेपि चेत्कर्माणि न निवर्त्तन्ते तर्हि संचितैः कर्मभिर्देहांतराणि स्युः। तत्राह। त
मिति। तं देहं सप्रपंचं संस्कारेण पुनर्न भजते। तत्र हेतुः प्रतीति। स्वप्नमिव प्रतिबुद्धवस्तुः अयमर्थः। तस्य तावदेव चि
॥ देहं तु तं न चरमं स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं। दैवादुपेतमथ दैववशा॥
दुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः॥ ३६॥ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्र १८
तिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः॥ ३७॥
रं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रुतिः। न विमोक्ष्यते अथ तत्सत्संपन्नस्तत्प्राप्स्यति। उभयत्र तकारलोपश्छांदसः।
अस्मादवधिश्रवणात्प्रारब्धफलकर्मभोगादेव नश्यति। अनारब्धफलं तु ज्ञानादिति। एषा च फलोक्तिर्द्वितीययो
गे तीव्राधिमात्रस्य द्रष्टव्या। अन्यथाप्यनेनैव कृतार्थत्वादुत्तरयोगद्वयोक्तिर्वैयर्थ्यं स्यात्। अत एव तत्र फलं नोक्तं। अत्रानुफ
ल संकीर्तनमस्यैव तृतीयफलभूमिकामधिरूढस्यैव फलं न घटतीति दर्शयितुं। कपिलो देवहूतिं॥ ३॥ २७॥ अवयव
रूपक्रमेण विस्तरमित्युक्तं। तस्यावधिमाह। ...

अपोह्यस्वक्वापादौ ध्यायेत्तावद्यावद्यस्य दाम्पुद्धाति। ध्येयं विनावतिष्ठते। तदा गुल्फौ ध्यायेत्तावद्यदा प्रग्वन्न तद्वजीवे ध्यायेदि
त्यादिक्रमेण हृसितत्वक्वा निर्विषयेवावतिष्ठते स समाधिः। शुकः॥२॥२॥ अथ मध्याधिमात्रमाह। हृदिति॥ ७॥ अंतस्थं हृ
न्मध्यस्थं स्वचेता अधोमुखं सदतिता क्रोनप्राणवायोणोधालनाद्रऊर्द्ध्वमुखं ध्यात्वेत्यर्थः। उन्निद्रं उत्फुल्लं अष्टौ भूम्यादितत्त्वानि

॥ एकैकशोगानिधियानुभावयेन्न पादादियावद्धसितगदान्न्ततः। जितं जितं स्थानमपोह्यधारयेन्नपरंपरम्
द्धातिधीर्यथायथा॥ ७०॥ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्द्ध्वनालमधोमुखं। ध्यात्वोर्द्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णि
कं॥ ७१॥ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं। वह्निमध्येस्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं॥ ७२॥ इं
द्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्यतन्मनः। बुद्ध्यासारथिनाधीरः प्रणयेन्मयिसर्वतः॥ ७३॥ ॥

पत्राणियस्यसतथा॥ ॥ ७॥ कर्णिकायांप्रणवं न्यसेन्न ध्यायेन्न। सत्वादिरूपाणि सूर्यादिबिंबानि। उत्तरोत्तरं क्रमेण एतन्न।
उक्तेष्वन्यतमं ध्यानिमंगलं स्वस्त्ययनं। ध्यानमुक्त्वा प्रत्याहारमाह। इंद्रियाणीति॥ ७॥ इंद्रियाणि अश्वान्मनसाप्रग्रहेणाधीर
हाविषयेभ्याकृष्य। सर्वतः सर्वावयववद्रूपेमयि। धारणामाह। तदिति॥ ॥ ७॥

७२

मुक्ता। एकत्रचरणादौ देशे घ चित्तस्य धारणेति हि पातंजले। एवं प्राङ्मुखादिशास्थितो तं ध्यायेत्। सुस्मितमिति हि विशेषणेता
त्पर्यं। समाधिमाह। तत्रेति॥ छ॥ तत्र स्थिते पदे स्थैर्ये व्योम्नि मायोपाधावीश्वरे। तत् व्योम। मदारोहो निरुपाधिमत्स्वरूपमा
रूढः न किंचिदपि चिन्तयेत्। ध्यातृध्येयविभागो मयि लज्जे दित्यर्थः प्रत्याहारधारणे ध्यानात्माकु पश्चात्समाधिः। यमादिवत्तु(
श्लोकार्थसिद्धा। तदेवमष्टांगो योगो निरूढो ह्यक्तः। तस्य फलमाह। एवमिति। एवं सन्नाभिरोगे समाधिप्राप्तामतिर्यस्य स तथा। मामा
॥तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्। नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं॥७४॥ तत्रल
19 ब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्। तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिन्तयेत्॥७५॥ एवं समाहि १९
तमतिर्मामेवात्मानमात्मनि। विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं॥७६॥ अन्तकाले तु पुरु
षः आगते गतसाध्वसः। छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहे नु ये च तं॥७७॥ ॥छ॥ ॥छ॥
त्मानं जीवं मय्यात्मनि परमात्मनि सर्वात्मन् सर्वात्मके विचष्टे विशेषात्पश्यति। मामेव यातीति। जीवपरयोरभेदमुक्तः। ज्योतिरि
ति दृष्टान्तः। यथा प्रतिबिंबभूतं ज्योतिः उपाध्यंगमे बिंबीभ्याग्नयेत्यर्थः। अत्रापि फलोक्तिः प्राग्वत्। अतिक्रम्य उद्धवो॥११॥४
तीसाधिमात्रमाह। अन्तकाल इति॥ ॥गतसाध्वसः मृत्युमरणाद्भयः असंगशस्त्रेण असंगो हार्यगुरुषड्वस्तुपदेशदार्ढ्येनाति

प२ देहे अनु ये पुत्रकलत्रादयस्तेषु॥ ॥

प्रव्रजितः संन्यस्य निर्गतः धीरो योगरहस्याभिज्ञः॥ विधिवत्। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं इति प्रकारेण॥ ॥
मनसा न तु वाचा। शुद्धं उदात्तादिधर्मैर्विरहितं। त्रिवृत् त्रिभिरकारोकारमकारैर्विनिर्ग्रथितम्॥ ब्रह्म ब्रह्मणः प्रथमं
रूपमक्षरं वर्णं परं। स्फोटात्मकं यच्छेत् स्थिरीकुर्यात्। जितश्वासः प्राणायामेन॥ ब्रह्मबीजमोङ्कारं अविस्मरन्॥ प्रा

॥गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः। शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने॥१६॥
अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम्। मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन्॥१७॥
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान् मनसा बुद्धिसारथिः। मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया॥ ॥१८॥
तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा। मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किंचन न स्मरेत्॥१९॥ ॥

णायामैः॥ ॥अक्षान् इन्द्रियाण्यश्वान्। मनसा प्रग्रहेण। कर्मभिः कर्मवासनाभिः आक्षिप्तं दूरं ततो नीतं। शुभार्थे धार
येत्। हृदयपुण्डरीके भ्रूमध्ये ज्योतिषि नाभिचक्रे। नासिकाग्रे। अन्यस्मिन्वा पापक्षयकरे वस्तुनि। चतुर्भुजादौ वा धी
या बुद्ध्या॥ ॥तत्रापि क्रमादेकैकमवयवं ध्यायेत्। अव्युच्छिन्नेन ध्येयान्तररहितेन। युक्त्वा समाधाय। न च निर्वि
षयं मनः॥ छ॥ ॥

मुक्ता० ४

मुक्ता० ॥ पदं विष्णोः निराकारस्य परं पदं स्वरूपं निरूप्यते। यत्र यस्मिं दशायां मनः प्रसीदति सत्वमात्रशेषं भवति क्षुते। अयमर्थः उत्क्रान्तिभूमि
काभ्यासबलात् सर्वेद्रिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषे केवलसिनिरुद्धे असंप्रज्ञातसमाधिनानिर्विशेषचैतन्यलाभः ततश्च संसे
स्कारविघ्ननिवर्तते। तस्मिं निवृत्ते पुरुषः स्वरूपं प्रविष्टः मुक्तः केवलो मुक्त इत्युच्यते॥ ॥तथा च सूत्रं॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपे
वस्थानं श्रयमेव मुक्तिशब्दार्थो हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति सूत्रोक्तः। तदेव माहुः तो यीगच्छति यमनियमो पलर
क्षणं। आसनं इत्यासनमुक्तं। प्राण्यसेदिति प्राणायामः। नियच्छेदिति प्रत्याहारः। ततो धारयेदिति विषयस्य क्रमाद्विषयी
करणरूपा धारणा। ध्यायेदिति तस्यैव क्रमस्या ध्यानं। मुक्तेति निर्विषयतारूपः समाधिरित्यष्टांगो योग उक्तः। मुक्तः
२॥१॥ इति कैवल्यदीपिकायां वोपदेवविनिर्मितमुक्ताफले विष्णुरूपाणि॥ ॥एवं तावद्धियताध्यानमुक्तो सम २०
माधिसामग्री समग्रा मुक्तेदानीमस्यैव प्रत्यान्तरायायोगान्तरायपरिहारार्थमिष्टावाप्त्यर्थं वर्गं नाव सम

॥पदं तत्परमं विष्णोः मनो यत्र प्रसीदति॥६३॥ मुक्ता० तृतीयप्रकरणे॥ विष्णोर्मूर्तानरूपाणि वक्ष्यति शारू।

हरियज्ञवामनमत्स्यतन्त्रेशानां पुनरुक्ता नाम॥ ॥७॥

कर्मानुसंधानविधानुमाह। विष्णो नवतानरूपाणि शृत्वारि शात्रू। हरियज्ञवामनमत्स्यतन्त्रेशाना
पुनरुक्तत्वात्। तत्रान्तरायाः। व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि दुःखे
दौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाः। तत्र व्याधिहेतुवधतत्र स्त्यानं कर्मण्यपलता। प्रमादः समाधिसाधनानामभावो। अविरतिर्विष
येच्छा। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं लब्धायामपि भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा। उक्तकर्मभिर्ध्यानेन महानलाभः
नहुक्त। तत्र कर्मविशेषाः पूर्वयोगेनित... ...निसोऽनहति। कृतेन फलानि भवेत्। वर्णकिमप्य
मुपलब्धतेत्याह। हयाति... ...तेवावतानाम्नेनुक्त। कल्पमन्वन्तरयुगास्थल्पभेदात्। तत्र कल्पावतारानमाव

॥ आदिदैत्यो हिरण्याक्षः। लोकापवादनिरासार्थं यज्ञमाह। जात इति ॥ छ ॥ रुचिः पिता। आकूतिर्माता। दक्षिणा पत्नी।
सुयमा नाम देवाः पुत्राः। स्वायंभुवो मनुर्मातामहः। तेन सुयज्ञ इति प्रथममुक्तः पश्चात् हरिरिति। यतः लोकानामार्ति-
हरणेभत्र। गाढसत्वादिदोषहानार्थं कपिलावतारमाह। कपिल इति ॥ ॥ छ ॥ कर्दमः पिता। देवहूतिर्माता। नव भगिन्यः।

॥ तत्र वराहः ॥ ॥ यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः। अन्तर्महार्ण-
व उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥ जातो रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञः
आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायां। लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरि-
त्यनूक्तः ॥ २ ॥ जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे। ऊचे यया-
त्मशमलं गुणसंगपंकमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

आत्मगतिं ब्रह्मविद्यां। यया माता पुत्रस्य गतिं मुक्तिं प्रपेदे। आत्मशमलं मलिनीकरणं गुणसंगाख्यं पंकं विधू-
य अस्मिन्नेव जन्मनि। हे द्विज नारद। अलब्धभूमिकत्वनिरस्तार्थं दत्तात्रेयमाह। अत्रेरिति॥ ॥ छ ॥

श्रीगुरु॰॥ आत्मैव तनयत्वेन दत्तः इत्यात्रिं प्रत्याह। तस्माद्दत्तः अत्रिपुत्रत्वादात्रेयः। आन्वीक्षिकीं अन्वयां नुक्तिमुक्तिरूपां। हैहय
ः कार्तवीर्यः। आदिशब्दादलर्कप्रह्लादौ। कामोपशमार्थं चतुस्सनमाह॥ तप्तमिति॥ छ॥ यन्मया तपस्तप्तं स चतुः
सनो भूत्वा तप एव खलु अवतारं। सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन इति। सनशब्दोपलक्षितत्वाच्चतुर्भेदः सनातन
॥ अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्तः। यत्पादपङ्कजपरागपवि
त्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः॥४॥ तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सन
नात्स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्। प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्ष २२
21 क्षतात्मन्॥५॥ तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः॥६
त्वं इति यत्स्वतपः तस्मादिमानि नामानि। सत्वात्मतत्त्वं जगाद। यत् इति मुनयः आत्मन्यपश्यन्। उपदेशादे
वसाज्ञात्वा योऽभूदित्यर्थः। प्रमादहानार्थं नारदावतारमाह। तृतीयेति॥ ॥सात्वतं पञ्चरात्रं। नैष्कर्म्यं क
लाज्ञावलेन कर्मत्वाभावः॥११॥३॥ उग्रधर्महानार्थं नारायणावतारमाह॥ ॥धर्मस्येति॥ ॥छ॥

॥अमीषिपितामूर्त्तिर्माता। दक्षोमातामहः। नरोभ्राता। स्वः अक्किं त्रिमस्तपः प्रभावोयस्यसतया। नियमावलोपं घटितुं निष्पादयि
तुं देव्यो अप्सरसः नशेकुः। यद्यप्यनंगपृतनाः कामसैन्यानि। आत्मनः आत्मरूपाणिभिन्यान्यप्सरसः भगवतो नारायणस्य
देहाद्भुतत्वाद्दृष्ट्वा। नारायणस्यधैर्यंवर्णयति। काममित्यादिना॥ ॥कृतिनः कृतिनः कामंतावद्रोषमाविःकृत्यदहंति। रोषं
पुनस्तानेवदहंतंनदहंतीति। नद्यसहत्वे। सोयंरोषः यस्यांतःकरणेप्रविशन्नसमर्थोबिभेति। कामस्यतुकावार्ता। उद्दिश्य सिद्ध्यर्थे ध्रुव
प्रियनावयेदित्याह। विद्धइति॥ ॥मातुःसुनीतिः सपत्नीयासुरुचिः तस्याउदितानिवाक्यानितान्येवपत्रिणोबाणाः तैराहतः उक्ता
॥धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः। दृष्ट्वात्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्व
नंगपृतनाघटितुंनशेकुः॥७॥ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यं। सोयंयदंतरम
लंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत॥८॥ विद्धःसपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोपिसन्नुपगत
स्तपसेवनानि। तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंतिमुनयोयदुपर्यधस्तात्॥९॥ यद्वेनमुत्प
थगतंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतं। त्रात्वार्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसुधासकला
नियेन॥१०॥ ॥
नपादस्यअतिसमीपे। ध्रुवगतिंध्रुवपदं। गृणतेस्तुवते। दिव्यामुनयः सप्तर्षयः। यत् आत्मनः उपरिस्थितं अधस्तात्स्थिताः। तु
त्सिपायाशासार्थंपृथुमाह॥ छ॥ यद्वेनमिति। त्रात्वारक्षित्वा। पुत्रपुत्रइतिपदंनामलेभे। पुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रः। तेनवेन ॥
णः पितात्रातः अर्थितोद्विजैः। [illegible] नार्थं ऋषभमाह। नाभेरिति॥ ॥छ॥

[illegible]॰ नाभिः पिता सुदेवी माता । जडवधोगेन नित्यसमाधिना चर्यो जडयोगचर्या । स्वस्थो नतु विषयस्थः । देहेद्रिलनकृतदोषहाना
र्थे हयग्रीवावतारमाह । सत्रइति ॥ ख ॥ सत्रेयज्ञेमम ब्रह्मणः हयशिराः । अथो हरण्याङ्कृते ननेतनं । यज्ञपुरुषत्वमेत व्यनक्ति । छंदो
मय इतिसार्द्धैस्त्रिभिः । तपनीयं सुवर्णं । उशतीः कमनीयाः श्वसतः श्वासमुंचतः नस्तः नासापुटात् । अलोपसर्ये हानार्थं मत्स्य

॥ नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्योवैचचार समदृक् जडयोगचर्यां । तत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनंति
स्वस्थः प्रशांतकरणः परिमुक्तसंगः ॥ ११ ॥ सत्रेममास भगवान् हयशीर्षआथो साक्षात्सयज्ञपुरुषस्तप २२
22 नीयवर्णः । छंदोमयोमखमयोखिलदेवतात्मा वाचोबभूवुरुशतीः श्वसतोस्यनस्तः ॥ १२ ॥ मत्स्योयुगां
तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः । विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मआद
यतत्र विजहारहवेदमार्गान् ॥ १३ ॥

माह । मत्स्य इति ॥ छ ॥ क्षोणी नौरूपाम्मिनोति स्वस्मिन्नेवाग्निं पतीति क्षोणीमयः । निकायः समूहः । केतः आश्रयः । नावि प्रा
णिस्थापनात् । ममसुखाद् उरुभयेसलिले विस्रंसितान् पतितान् वेदमार्गान् आदाय तत्र सलिले विजहार । वेदा एवमा
र्गा मुक्ते र्मुक्तेश्च । नरकहेतुहानार्थं कूर्ममाह । क्षीरोदधेति ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

गोत्रमंदराद्रिं। निद्राक्षणः पतितलज्जवतीलब्धावसरीकरोति। तीतिनिद्राक्षणः। तत्करोतीतिनिद्रा। विनिमृतोद्र। आद्रेः परिवर्त्तैः
सव्यापसव्यभ्रमः। कषानः कषनं घर्षणं सुखप्रदो यस्यासौ सा कंडूर्यस्य स तथा। अरण्यजयहानार्थं नृसिंहावतारमाह। त्रैपिष्टपेति॥
॥ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः। पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं नि
द्राक्षणोद्रिपरिवर्त्तकषाणकंडूः॥१४॥ त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रक
रालवक्त्रं। दैत्येंद्रमाशुगदयाभिपतंतमाराद्दूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरंतं॥१५॥ अंतःसरस्युरु
बलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरंबुजहस्त आर्त्तः। आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ तीर्थ
श्रवश्रवणमंगलनामधेय॥१६॥ श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजा
धिरूढः। चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान्कृपयोज्जहार॥१७॥ ॥टी॥
॥टी॥ त्रैपिष्टपा देवाः तेषां उरुभयं हंतीति तथा। भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रेण करालं रौद्रं वक्त्रं यस्य स तथा। भ्रुकुटिदंष्ट्रेणेति प्राप्ते गल
देकवद्भावः। आरात्समीपे। स्फुरंतं सत्वोद्रेकेण। आर्त्तिहानार्थं हरिमाह। अंतरिति॥ टी॥ ग्राहो नक्रः॥ ॥ अरणार्थिनं शरण
र्थिनं। पतगराजो गरुडः। विनिपाट्य विदा ॥ ॥ ॥टी॥

श्रीमुकु. ॥ अपन्नेस रणागतं। सस्कन्धतः स्रवतः। अत्रिपतितान् कश्यपस्य समिदाहरणे गोः पदे मग्नान्। भ्रमणान् उद्धृतेत सो वालिखिल्यान्
। अपिहिताः अवरुद्धाः स्थूलोपसर्गे हा नार्थे वामनमाह॥ ज्यायानिति॥ छ॥ कुतोऽज्यायान्। सत्तु यस्मान् द्रुमान् लोकान् विचक्रमे
। अथ प्रतिहानानंतरं प्रतिग्रहे श्रीवामनरूपेण। अधियज्ञो विष्णुः यज्ञाधिष्ठानत्वात्। किमस्य याचने कारणं। यतः पार्थिवस्त्र
स्वधर्मस्थः पुरुषः अकारीत तेन न याल्पो न पदाङ्कुरानीयः कृतिनातिः। वले नपदत्रयः किं तु अधिकपदलाभ इत्याह॥ नार्थेइ
॥ याहाल्पपलमित्यराज्ञमर्थुं वदारीसस्कन्धत्तो ऽत्रिपतितान् अमणान् आर्षीस्तान्। शर्केयवत्रव
धतस्मामसिप्रविष्टं देवहियो मुरगरहेपिहितान्न नाथा॥ १७॥ ज्यायान् गुणैरवरजोप्यदितेः सुता २३
नां लोकान् विचक्रमइमान् यदथाधियज्ञः। क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्ञामृते पथि चर
न् प्रभुर्न चाल्यः॥ १८॥ नार्थे बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिप
त्यं। यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमंग मनसा हरये ऽभिमेने॥ १९॥ ॥छ॥ ॥
नि॥ ॥ अतस्तस्य नार्थं पुरुषार्थाय विबुधाधिपत्यं। यतोसौ उरुक्रमपादशौचयाप आपः शिखायां शिरसि धृतवान्। पत आत्मानं
प्रतिश्रुतशेषपूरणालेन शिरसा प्रलादनेनाभिमेने अंगीकृतवान्। कथं तत्र आत्मानं यः प्रतिश्रुतं विना अन्यत् न चिकीर्षत् कर्तुं
नेच्छत्। वदूलं हि तस्य माभागे पादादरावः। यद्यपि इत्यणाति भावः। स्थानालस्य हनार्थेहि सा वनारमाह। तुभ्यमिति॥ छ॥

योगंनक्रियोगं ।सतत्वतात्विकंरूपं ।दुर्गोपसर्गहानार्थंमन्वन्तरे...माह ।चक्रमिति ॥छ॥ स्वं अकृत्रिमं तेजोयस्य तत्स्वतेजश्चक्रंविभर्ति
।येनचक्रवर्तीतिनाम ।त्रयाणांलोकानांपृष्ठेयत्सत्यंतस्मिंश्चसत्ययायामित्यर्थः ।व्याधिहानार्थंधन्वन्तरिमाह ।धन्वन्तरीति ॥ ॥नाम्नीव
त्रैःनामकीर्तनादित्यर्थः ।वैयरलस्ययज्ञेभागञ्चवरुन्धेञ्चलन्त ।कीदृशःअमृतायुः ।सुरवदत्वादमृतपरिणामहितत्वादायुः ॥
॥तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगं ।ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्वदीपंयद्वासुदे
वशरणाविदुरञ्जसैव ॥२१॥ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वन्तरेषुमनुवंशधरोविभर्ति ।दुष्टेषुराजसु
दमंव्यदधात्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृष्ठउशतींप्रथयंश्चरित्रैः ॥२२॥ धन्वन्तरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्ना
नृणांपुरुरुजांरुजआशुहन्ति ।यज्ञेचभागममृतायुरथावरुन्धेआयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके ॥२३॥ धान्व
न्तरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच ।अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया ॥२४॥ ॥छ॥ ॥

युस्साधनं ।अनुयास्त्रिकेतोतिलोकेवतीर्यकाशिराजगृहेउत्पद्य ।अविरतिहानार्थंमोहिनीमाह ।धान्वन्तरमिति ॥छ॥ धन्वन्त
रिरूपस्त्रीरूपंचसुरान्पाययन्सुधामितिशेषः ।अन्यानसुरान्मोहयन्केनरूपेणमोहिन्या ।स्त्रिया ।धन्वन्तरिरूपेणाम्
तानयनं ।पायनंमोहिनीस्त्रीरूपेणेत्यर्थः ।[illegible] ॥२४॥३॥ [illegible]क्रियोपसंग्रहानार्थंजामदग्न्यावतारमाह ।जत्रेति ॥

ऽनुज्ञ॥ विधिनादैवेन। उपनृतसमर्पिति। ज्यायमृत्यवे। असौविष्णुः। त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान्। परशुधः परशुः। प्रवास दुःख
हानार्थं रामावतारमाह। अस्मादिति॥ ॥ अस्मास्तुत्प्रसादिति प्रसादेनसुसुखः। कलेशोविष्णुःसर्वशक्तिमयत्वात्। कलया अंशे
शेन। गुरुः पिता। निदेशः आज्ञा। यस्मिन्निविरुध्य वै नकलादशकंधरो रावणः आर्तिं महद्दुःखं प्राप्तः। यस्माइति॥ ॥ यस्मै

॥ न्यक्षत्रं न्ययाय विधिनोपनृतमहात्मा ब्रह्मक्षत्रगुरुक्तितपर्यन्नर कान्तिलिप्सु उद्वृत्तसावयवनिकैरकमुग्र
वीर्यः त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन॥ २५॥ अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेशः इक्ष्वाकुवंशअव २४
25 वतीर्यगुरोर्निदेशे। तिष्ठन्वनेसदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकंधर आर्तिमार्छत्॥ २६॥
यस्मा अदादुदधिरूढभयांगवेपो मार्गंसपद्यरिपुरं हरवद्दिधक्षोः दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृ
ष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः॥ २७॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

यामायउदधिर्मार्गमदात्। ऊढं प्राप्तः भयङ्कनितसर्वांगकंपो येन। सपदिशीघ्रं। कस्माद्भयं। दिधक्षोः रामादेव यथा त्रिपु
रहरो दिधक्षुः। दूरेसुहृदासीतया मथितोविलोडितोयोरोषः तेन सुशोणा अतिरक्ता दृष्टिः तया। चक्रं समूहः। वक्रस्थलेति॥

दारहर्तुर्दशाननस्य हासं गर्वे विनेष्यति नाशयिष्यति। असुभिः प्राणैः सह। अधिसैन्ये वानरसैन्यमध्ये। उद्धरतः उ
त्कर्षेण विस्फुरतः धनुषो विस्फूर्जितैः उग्रशब्दैर्यो नरान् विद्रावयत इत्यर्थः। रावणस्य वक्षःस्थलस्पर्शे निरुग्णा
नग्ना ये महेंद्रवाहस्यैरावणस्य दंताः। तैः विडंबितो नटैरिवानुकृतः। ध्वनिरूपेण यः ककुब्जयः तेन हृ

॥ वक्षःस्थलस्पर्शरुग्नमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जयहृष्टहासम्॥ सघोसुभिः सह वि
नेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उद्धरतोधिसैन्ये॥ २८॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ढोहासः अहो मे अद्भुतवीर्यमिति विस्मयस्यानुगो घोहासः सयत्नमेवैरावतदंतः तत्र तत्कामिनी तद्रूपयेः अय
सर्वांतरायप्रहाणार्थं सर्वकामसिद्ध्यर्थं च कृष्णावतारं भावयेदित्याह॥ भूमेरिति॥ ॥छ॥ ॥छ॥

भा॰ स्कं॰ ॥वद्रूपतः सम्पूर्णः॥ कलयापूर्णस्य स्वरूपेणानवदर्शनेन। कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यनेन विरोधात्॥ सितनिर्मलमुक्तिरूपं। कृष्णमलिनभुक्तिरूपं पवर्ग
सुखं तस्येशः। केशव्याख्याने तु पूर्ववद्विरोधः। इत्थमेव। उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने। इति तंत्रांतरोक्तिरपि व्याख्येया॥ केशौ सु
खस्वामिनौ। सितो रामः आत्मनः स्वमूर्तेः सकाशात् उज्जहार। उद्धृतवान्। कल्पितवान्। हरिवंशे हि। भगवान् कस्यापि यत्र रिपुहायास्व
मूर्तिं निक्षिप्य गरुडे च ततश्चायस्यापि स्वयमत्रागत इत्युक्तं॥ ॥तदुक्तं हरिवंशे॥ ॥स देवानभ्यनुज्ञाय विविक्ते त्रिदशालये। जगाम विष्णु
ः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशं। तत्र वै पार्वती नाम गुहा देवैः सुदुर्गमा॥ त्रिभिस्तस्यैव विक्रान्तैर्नित्यं पर्वसु पूजिता। पुराणं तत्र विन्यस्य देहं हर
९५ िरुदारधीः। आत्मानं योजयामास वसुदेवगृहे विभुः। यैस्तु यथाश्रुतमेवेदं व्याख्यातं। तेन सम्यक् दृष्टं वै तः। यतः सुरमात्रस्यापि निज
स्वरूपप्रसिद्धावकालकलिते भगवति जरानुदयेन केशशौक्ल्यानुपपत्तेः। न चास्य केशेषु नैसर्गिकी सितकृष्णतेति प्रमाणमस्ति। अत एव तु
सिंहपुराणे कृष्णावतारप्रसंगे शक्तिशब्द एव प्रयुक्तो न तु केशशब्दः। तथाहि॥ वसुदेवाच्च देवक्यां प्रादुर्भूतो महाबले। सितकृष्णे च तच्छक्ती कंसाद्यं
॥भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः। जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनि २५
बंधनानि॥२६॥
न घातयिष्यत इत्यादिना। अस्मत् तर्हि अंशोपलक्षणः केशशब्दः। अविलुप्तसर्वशक्तित्वेन साम्यादादिगुरुत्वलक्षस्यैव नियंतुः शक्तत्वात्। विष्णुप
आदिशब्दानामविशेषतः पर्यायत्वप्रतीतेश्च। नैवमवतारान्तरेषु कस्यचिदस्य जन्मादिनं जयपत्रास्यापि प्रसिद्धं। अत एवोक्तं गीते भग
वान् वासुदेवश्च श्रीकृष्णेनेत्र सनातनः। साक्षाद्ब्रह्म स परमं योगिध्येयं निरंजनमिति। यदुक्तं। ततो जगन्मंगलमच्युतांशमिति। तत्र वक्ष्यमाणाहि पश्यत
श्रीभिर्नावतीर्णस्य इति। तत्रांशेन सहैव पृथः। अंशोऽवलम्ब इत्येवं सर्वत्र। एतेन महेश्वरो लघु धातुरित्यपि व्याख्यातं। यत्तु नाविर्भो भगवतो हि
केशाविहागतावितितद् न्यकल्पविषयं। यद्वा भगवत्प्रभावश्चैतत्रैव केशशब्दो यथास्यपि तार्द्र्जनविषयः अन्यकल्पेषु सप्तस्यपरः। सर्वाधुर
प्रस्पयोतानन्यथाहि विषयः। यत्रापि निःस्वाहि प्रागुक्तं इसमलमानि [illegible] आकृष्टस्य महिमा उपनिबध्यते। सबद्धो दृश्यते येषु कर्म
तानि भवत्यसाधारणानि। तथा यन्तानि च कर्तृत्वस्य मार्गो जितैर्नोपलक्षणं [illegible] मेवा रत्नोक्तेनेति॥छ॥

॥ तोको बालः । उलूकिका पूतना । पदा पादेन । अपवृत्तः पर्यस्तीकृतः । रिंखता जातु व्यागच्छता अंतरगतेन मध्यं प्राप्तेन दिविस्पृशोः अ
र्जुनयोः उन्मूलनं एतत्कर्म त्वद्भुतरयानुमार्ग्यं । यदि स्वमहिमानं न दर्शयेत् । पश्चैर्ऽ इति ॥ छ ॥ विषदूषिततोयपीतपानं येषां तेत
थानुयावृष्ण्यार्थे । तत्शुद्धये ह्रदिन्यां शुद्धये उग्रांशं यिष्यन् उच्चाटितवान् । अतीतमात्रे लृङ् । अतीत सकल्पायेजयान्मूलत्वेञ्चा

॥ तोकेन जीवहरणे यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः । यद्रिंखतांतरगतेन दिविस्पृशोर्वा उन्मू
तॆ लनं त्वितरथार्जुनयोर्न भाव्यं ॥ ३० ॥ यद्वै व्रजे व्रजपशून् विषतोयपीतान् गोपांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृ
ष्ट्या । तच्छुद्धयेति विषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्यां ॥ ३१ ॥ तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि
निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने । उन्नेष्यति व्रजमतोवसितांतकालं नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥
॥ ३२ ॥

र्योगम्य पेज्ञया विनेष्यता सादित्रविषल्व । उरगं कालीयं ह्रदिन्यां यमुनायां । तत्कर्मेति ॥ छ ॥ ह्वराद्रोवाकालं श्वारो । शुचिवने ग्रीष्मवने
उन्नेष्यति उद्धरिष्यति । अतो दावाग्नेः अवसितो निर्णीतः अंतकालो मृत्युर्यस्य । तत्तया । नेत्रेपि धाप्य पिहिते कारयित्वा सबलः सव
लभद्रः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

पीमुक्त॰ ॥मातायशोदाप्युल्वंदाम। नयातियावतावध्यतेतायस्मान्ननलन्नते। संचन्नस्फद्दसाप्रतिबोधिताविकुरयामितिसंजातबोधा॥ ॥मय
स्वनुर्ब्बोमः। आप्तृतथ्यारतं विकुंठे वैकुंठे। उपसमाप नेष्यति॥ ॥छ॥ रिरंकुः रंजितुमिछुः आर्यमनिद्धं शिलिंध्रं छत्राकारंवर्षा

॥गृहीतयघनुंपर्येधमेनेमस्यमाताप्युल्वंयुतस्यनवुतत्तदमुष्यमाति। यक्ष्मंजतोस्यवदनेभुवनानिगोपी
20 संयन्नुयशांकिलमनाःप्रतिबोधितासीत्॥३३॥ नंदस्यमोक्तुनिमयांहृद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहिता
न्मयस्तुनाव। वैकुंठांरतनिशिशयानमतिप्रभेणलोकं विकुंठउपनेष्यतिगोकुलस्य॥३४॥ गोपैर्मखेप्र २६
तिहतेव्रजविप्लवायदेवेभिवर्षतिपशुस्त्वकृपयारिरंकुः। धर्त्तोशिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघै ५६
ककरेसलील॥३५॥ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यां रासोन्मुखःकलपदायतमूर्च्छितेन। उद्दीपितस्मर
॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
रुजांव्रजभृद्वधूनांहर्त्तुर्हरिष्यतिगिरोधनदानुजस्य॥३६॥

सुन्नयति। महीध्रं गोवर्द्धनं। हे अनघनारद॥छ॥ गौर्यांमृदुकायां। रासोन्मुखःरासक्रीडायामासक्तः। कलैर्मधुरैःपदैःआयतेना
लापेनदीर्घतानेनयन्मूर्च्छितंमूर्च्छनाख्यंमातंतेनउद्दीपितोयःस्मरःसएवरुक्यासांतासांज्या। धनदानुजःशंखचूडः॥छ॥ ॥

प्रलंबाद्याः सुविज्ञ पर्येता; एकोनविंशतिः कृष्णोरामः कल्किरिति विद्धि। बल्वलो यो नैमिषे बलभद्रेण हतः। सप्तोक्षे सप्त वृषाः॥ ॥३३॥
समितौ संग्रामे। शालतच्छाद्यते समितिशालिनः हरिणा सह मृधे संग्रामे सति कीबोजाद्याः तदीय निलयं यास्यन्ति। न विद्यते दर्श
नमलो रागादिर्यस्य तत्र निलये सतया बलभीमपार्थव्याजाह्वयाः कृपरनामानि यस्य तेन। तत्व तस्य बलभद्रादयो हरिनामान एव।

॥ये च प्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौंड्रकाद्याः। अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदंतवक्रसप्तोक्षशं-
बरविदूरथरुक्मिमुख्याः॥३४॥ ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः कांबोजमत्स्यकुरुसृंजयकैकयाद्याः। यास्यं-
त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयं॥३५॥ कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां स्तोका-
युषां स्वनिगमो बत दूरपारः॥ आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म॥३६॥ ॥

अथ स्वसंदेहहानाय व्यासावतारमाह। कालेनेति॥ ३६॥ स्वनिगमः स्वकृतो वेदराशिः; बत अहो दूरपारः दूरस्थितपर्यंतः इत्यवमृ-
श्य आविर्हितः अवतीर्णः अनुयुगं द्वापरे विटपशः शाखाभेदेन। आ प्रित्तिदर्शनं निरस्य बुद्धावतारमाह॥ देवेति॥ ॥३६॥

त्रं कृत्वा ॥ पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्षितभ्रमणवेगाभिः विमोहोऽग्रहीतत्यजनेशक्तिः प्रलोभो ऽन्यायेऽग्रहणे । भाष्यते उच्यते विष्णुना ॥ औपध
र्म्यं धर्माभासः । स्वार्येषट्ः । कलिदोषनिराशार्थं कल्किनमाह ॥ यर्हीति ॥ छ ॥ यर्हि यदा पाखंडिनो वेदबाह्याचाराः नृदेवा राजानः यदा वृष
लाः शूद्राः । एषां स्वफलोक्तिः अस्तुस्यनवमे ध्यायेऽनुक्तेऽतुल्ये गि फलमहा । अल्लानारद ॥ ३१ ॥ ३७ ॥ एवं कल्क्यंतावतारानुक्रामन्वंतरावतारा

॥ वेदद्विषो निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां पूर्भिर्मयेन रचिताभिरदृश्यतूर्भिः । लोकान्घ्नतामतिविमोहमतिप्रलो
२७ भं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ४० ॥ यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पाखंडिनो द्विजजना वृ २७
षला नृदेवाः । स्वाहास्वधावषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान्युगांते ॥ ४१ ॥ इति मं
त्रोपनिषदं व्याहरंतं समाहितं । दृष्ट्वासुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ ४२ ॥ तांस्तथाऽव
सितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः । यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपं ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ १

नाह । इतीत्यादिना मन्वंतरावताराः ॥ ॥ छ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण मंत्रोपनिषदं ईशावास्यमिति रहस्यमंत्रं व्याहरंतं जपंतं स्वायंभुवं क्षुधु
खादितुं क्षुधाविष्टाः ॥ छ ॥ अवसितान् अवेतिशांतमित्यर्थे सितं बद्धं नहेतो बहुव्रीहिः तेन उच्छृंखलानित्यर्थः । स्वायंभुवीये विष्णुमाह
अवतारिति ॥ ॥ छ ॥

तस्यांतुषितायांततोवेदशिरसः तस्यविभोः॥छ॥कुमारब्रह्मचारिणः।व्रतंआबाल्याद्ब्रह्मचर्यं।उत्तमेमन्वंतरेसत्यसेनमाह॥छ
धर्मस्येति॥छ॥धर्मः पितासूनृतामातासत्यव्रतादेवाः भ्रातरश्चसत्यजिदिदानींतनइंद्रः॥छ॥तामसीयेहरिमाह।तत्रापीति॥छ॥हरि

॥ऋषेस्तुवेदशिरसः तुषितानामपत्न्यभूत्।तस्यांजज्ञेततोदेवोविभुरित्यभिविश्रुतः॥४४॥अष्टाशी
तिसहस्राणिमुनयोयेधृतव्रताः।अन्वशिक्षन्व्रतंतस्यकौमारब्रह्मचारिणः॥४५॥धर्मस्य
सूनृतायांतुभगवान्पुरुषोत्तमः।सत्यसेनइतिख्यातोजातःसत्यव्रतैःसह॥ ४६॥सोऽनृत
व्रतदुःशीलानसतोयक्षराक्षसान्।भूतद्रुहोभूतगणांश्चावधीत्सत्यजित्सखः॥४७॥ त
त्रापिजज्ञेभगवान्हरिण्यांहरिमेधसः।हरिरित्याहृतोयेनगजेन्द्रोमोचितोग्रहात्॥४८॥ ॥
पत्न्यांविकुण्ठायांशुभ्रस्यवैकुण्ठैःसुरसत्तमैः।तयोःस्वकलयाजज्ञेवैकुण्ठोभगवान्स्वयं॥४९॥

मेधाःपिता॥ ॥ग्राहः॥८॥२॥रैवतीयेवैकुंठमाह।पत्नीति॥ ॥छ॥शुभ्रःपितावैकुंठाभ्रातरः॥ ॥छ॥ ॥

भा॰पु॰मा॰ ॥तत्प्रियकाम्यया। लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया ॥ छ ॥ विममे गणितवान्। चाक्षुषीये अजितमाह। तत्रापीति ॥ छ ॥ तत्रापि षष्ठे मन्वन्त
रे संभूतिर्माता वैराजः पिता ॥ छ ॥ येन अजितेन। ध्रुवः। वैवस्वतीये वामनमाह। अत्रापीति ॥ छ ॥ अत्रापि सप्तमे मन्वन्तरे आदित्याः

॥ वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः। रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ॥५०॥
तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः। भौमान् रेणून् स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ॥५१॥
तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः। अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ॥५२॥ ॥ २८
पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा। भ्रममाणोऽम्भसि धृतः कूर्मरूपेण मन्दरः ॥५३॥ ॥
अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत्। आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥५४॥
वेदगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः। स्थानं पुरंदराद्धृत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥५५॥ ॥

दितिपुत्राः। अवरजः कनिष्ठः। सावर्णीये सार्वभौममाह। वेदेति ॥ छ ॥ सरस्वती माता। स्थानमिंद्रपदं। पुरंदरो वर्तमानइं
द्रः। दक्षसावर्णीये ऋषभावतारमाह। आयुष्मतेति ॥ ॥छ॥

॥ब्रह्मसावर्णीये विष्वक्सेनमाह॥ब्रा॥शंभुरिंद्रः॥विश्वजित्पिता॥धर्मसावर्णीये धर्मसेतुमाह।आर्यकस्येति॥ब्र॥वैधृतः इंद्रः॥न
द्रसावर्णीये स्वधामानमाह।स्वधामेति॥ब्र॥तस्य रुद्रसावर्णेर्मनोः अंतरं मन्वंतरं साधयिष्यति पालयिष्यति।सत्यमहः पिता॥
देवसावर्णीये योगेश्वरमाह।देवहोत्रस्येति॥ब्र॥उपहर्त्ता अर्थ्यं यिष्यति॥दिवस्पतेरिंद्रस्य।अर्धादिंद्रपदं।इंद्रसावर्णीये
॥आयुष्मतो अंबुधारायां अयनतो जगवान्नकिल।मंदितायेन स राज्ञो त्रिलोकं नो अलंकृतः॥५६॥विषूक्से
नो विभूव्यो तुशतो सर्व्वं करिष्यति।ज्ञातः स्वामीनं जगवान् गहे विश्वजितो विभुः॥५७॥आर्यक
स्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरितिस्मृतः।वैधृतायां हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः॥५८॥स्वधामाख्यो
हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः।अंतरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः॥५९॥देवहोत्रस्य तन
य उपहर्त्ता दिवस्पते।योगेश्वरो हरेरंशो वृहत्यां संभविष्यति॥६०॥स त्रायणस्य तनयो वृहद्भानुस्त
दा हरिः॥वितानायां महाराज क्रियातंतून् विताय्यिता॥६१॥ ॥ब्र॥ ॥ ॥
वृहद्भानुमाह।सत्रायणेति॥ब्र॥तदा वृहद्भानुः हरिः सत्रायणस्य तनये वितानायां क्रियातंतून् कर्मभेदाः विताय्यिता विस्तारयिष्यति।हे महाराज परी
क्षित्।हवियज्ञ वामन मन्वंतरे राजानोंकल्या वतारत्वे क्रकाक तालीयत्वे न्यायेन योगपद्यं मन्वंतरमन्वंतरे शक्र भा गुरु स्रोष्यन्तुस धे
यः स्पृक्तः॥८॥१२॥युगावतारानाह।कृतेति॥ब्र॥

रा धेद... धारयतीति धर्मः। योग४ समाधिः परमात्मा ब्रह्म। त्रिमेखल्वा स्त्री गुणा मेखल्वादी। त्रयीमात्मा
यस्य स तथा दीक्षितमेखला युक्ता कर्मि विष्णुः

शुक्ल इति नामतो वर्णतश्च। अक्षः अक्षसूत्रं। कृष्णाजिनादीनि बिभ्रत्। अमलत्वादि विशेषणद्वयमर्थः। तन्नामान्याह। हंस इति॥छ॥ हंति गच्छति ज्ञाना
तिसर्वमिति हंसः। हंतेर्गत्यर्थस्य कर्त्रीयोणादिकः सः। सुपर्णः परमात्मा द्वा सुपर्णेति श्रुतेः। विकुंठा माया तामधितिष्ठतीति वैकुंठः॥
छ॥ तन्नामान्याह विष्णुरिति॥छ॥ पृश्निः सुतपसः प्रजापतेः जाया तस्याः पुत्रः। सर्वे देवा यस्मिन् स तथा। वर्षति पुण्यफलमाश्रि प

॥ कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः। कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलुम्॥ २२॥
हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः। ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते॥ २३॥ २९
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः। हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः॥
२४॥ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः। वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते॥ २५॥ द्वापरे
भगवान्श्यामः पीतवासा निजायुधः। श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः॥ २६॥

यति पापफलं ददाति नेति वृषाकपिः। जयत्येव सर्वदेति जयंतः। उरुर्महान् गायो गानं यस्य स तथा॥छ॥ निजानि स्वीयानि चक्रादीन्यादि
शंखचक्रगदाधनुःसरोजपाशांकुशादीनि। सहजानि चिह्नानि अंकाः। श्रीवत्सलक्षणं कौस्तुभादिराजलक्षणद्वयमर्थः। तन्नामान्याह। नम इति॥छ॥

29

॥वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा महदहंकारमनोबुद्धीनां संकल्पाभिमानसंशयनिश्चयहेतूनामतः करणानामधिष्ठाता
रः॥२८॥ कृष्णः कलौ॥२९॥ त्विषा अकृष्णं इन्द्रनीलोज्ज्वलं। अंगगुह्यादि। उपांगकर्णादि। अस्त्रं चक्रादि पार्षदः सुनंदादिः स॰
हितं। विषयस्य विशेषनिर्देशाद्यथाशिमतत्वं गम्यते। यद्वेतार्चनैराराधयंतीत्यर्थः। संकीर्तनप्रायैः नामसंकीर्तनप्रधा

॥नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च। प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सर्वभूतात्मने नमः॥ स्कं॰ भ॰ ॥२९॥
नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने। विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः॥ ॥३०॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं सांगोपांगास्त्रपार्षदं। यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः॥॥३१॥

नैः द्वापरे तु पूजयापाद्याद्यैः। तदुक्तं। ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य
केशवमिति। कलौ यत्किंचिन्माहात्म्यानुवर्णनेन तत्सर्वं नामावृत्तितुल्यमिति सूचयितुं नामावर्तनं स्कंतिमाह। ध्येयमिति॥३२॥

ओमुक्ता॰ ॥हे प्रणतपाल ते चरणारविंदं वंदे । तर्हि । यथा राजादिसेवा लघुत्वापादिका तथास्यावनतिर्न त्याह । महापुरुषेति । नयथो

गादिवत्क्लेशबाया मायासदृत्याह । ध्येयमिति । ध्येयसुखहेतुतया सदा ध्यानुमुचितं ॥ तदुक्तं ॥ आयासः स्मरणे कोस्य स्मृतो

यच्छति यः शुभं । पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमिति । तर्हि किं तावदेव फलं । नेत्याह । परि भवघ्नमिति मनोरथे पूरयता

सर्थः । यद्वा अन्यदेवता अप्येवं तथापि नाशेषपापक्षये क्षमं । इदं तु क्षमतमं इत्याह ॥ ॥तीर्थेति॥ ॥तीर्थं गंगाश्चास्पदं

३० ॥ध्येयसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यं । भृत्यार्ति ३०

हं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ॥ ॥१०॥ उ॰ मधुपल्ल

माश्रय । अत एव नवविनचिन्त्यौ मपि स्तुतं कायान्योन्यदेवतानां । कस्मादाश्रयणं योग्यमित्याह । मानण्यमिति महाडः से

व्यमानत्वात् शरीरं तत्र च न गणेत्यल्पकानि तपिनास्ते त्याह । नृत्येति । प्रसन्नगजानये त्यर्थः । यथान्यैः शमितार्त्तिः पुनरु

देति । न तथा त्याह । नवेति । प्रसन्नागजानतामेवाह । त्यकेति ॥१०॥

अरण्यगमनमपिघटतेअतिकूलपरिजनादुपजीणयानिवाराद्धा तस्मादित्यतआह। धुन्दुस्त्यजसुत्प्सितेतितर्हि
क्लिनासपरिक्लानाद्धलवद्भिर्वोधन्नयाद्धानित्याह। आर्येति। तयाऽपियथा पिताअस्यापयितुंशक्नोति। तथाक्किमपिखिन्नेनि
गूढदूषणमस्ति। नेत्याह। धर्मिष्ठइति। अनिष्टतोऽपिपितुःसत्यपालनायसर्वः। गांत्रीर्यमुक्ताप्रसन्नतामाह। मायेति
ति। मृगरूपमारीचंदयितासीता धर्मिष्ठत्वादिकंनामव्यापारस्तद्वरणेसमानोप्यतेअतिशयार्थंययायमिमनोवा
त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यं। मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधा
वद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदं॥७२॥ स्वल्पावतारः॥ सर्गेतपोह्मृषयोनवयेप्रजेशास्थानेषधर्ममख
मन्वमरावनीशाः। अन्तेल्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाः पुरुशक्तिभाजः॥७२॥ इतिमुख्याप
लेविष्णोरवतारः॥ ॥विष्णोर्नधिष्ठानरूपाणिद्वाविंशतिः॥ ॥
कायेःशापणेकतुणोत्पश्चजगन्नाथं। जन्मजनामरणाणिबतानणतवांघ्रियुगमिति॥ करभाजनःनिमिं॥१॥ पा स्वल्पा
वतारानाह। स्वल्पाति॥छ॥ ॥अहंब्रह्माप्रजेशाःप्रजापतयःस्थानेपालने। धर्मोयज्ञाधिष्ठात्रीदेवताहरोरुद्रःमन्युव
शाःसर्पादयः। ब्रह्मानारदः॥२॥७॥ एषांस्वल्पत्वेनपुंगमन्वंतरकल्पावतारेषुक्रमादल्पत्वंमहत्त्वमेवेतिगम्यते॥छ॥

इतिश्रीध्वैवल्पदीपिकायांविष्णोरवतारनिरूपणं॥छ॥

श्रीगणेशाय

॥एवंयोगांतरायप्रतिघातार्थंभगवद्भक्तकर्मानुसंधानमुक्तेदानीमभेदभावनयाविज्ञिमादिविभूतिभाजनयार्थ
मेकायतासंपादनार्थंभगवतोधिष्ठानान्याह।विष्णोरिति॥७॥तेषामुत्कर्षमाह।अथेति॥८॥भूतात्मानंदेहे
कृतालयंक्षेत्रज्ञं।दानंमानंतेषु।मानंउत्तमेषु।मैत्रीसमेषु।अभिन्नेनचक्षुषासर्वत्रविष्णुरितितेषांबुध्या॥जीवा
इत्यादि॥९॥हेशुभेहेदेवहूतेसजीवानिर्जीवयोःसजीवःश्रेष्ठःप्राणप्राणिनोःसजीवयोःप्राणी।सचित्ताचित्तयो

॥विष्णोरधिष्ठानरूपाणिद्वाविंशतिः॥अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयं।अर्हयेद्दानमानाभ्यांमै

31 त्र्याऽभिन्नेनचक्षुषा॥१॥जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे।ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रिय ३१

वृत्तयः॥२॥तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः।तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः॥३॥ ॥

प्राणिनोःसचित्तः॥१०॥स्पर्शज्ञास्पर्शज्ञयोःसचित्तयोःस्पर्शज्ञः रसज्ञारसज्ञयोःस्पर्शज्ञयोःरसज्ञः।गंधज्ञाग रामः॥

धज्ञयोःरसज्ञयोर्गंधज्ञः।शब्दज्ञाशब्दज्ञयोर्गंधज्ञयोःशब्दज्ञः॥११॥

रूपज्ञारूपज्ञयोः शब्दज्ञयोः रूपज्ञः । उन्नयतो दंतैकते दंतयोः रूपज्ञयोरुन्नयतो दंतः । सपादापादयोरुन्नयतो दंतयो
ः सपादः । यत्तु ष्पादवत्पादयोः सपादयोश्चतुष्पादः हस्तीभूतपादद्वयो हस्ती भूतपादद्वयोश्चतुष्पादयोर्हस्ती
भूतपादद्वयः । वर्णावर्णयोर्हस्तीभूतपादद्वययोर्वर्णीः । ब्राह्मणाब्राह्मणयोर्वर्णियोर्ब्राह्मणः । वेदज्ञावेदज्ञयोर्ब्रा
ह्मणयोर्वेदज्ञः । वेदार्थज्ञावेदार्थज्ञयोर्वेदज्ञयोर्वेदार्थज्ञः । संशयछेद्यसंशयछेदिनोर्वेदार्थज्ञयोः संशयछेदी । स्व
३२ रूपज्ञे दविदस्तत्र ततश्चोन्नयतो दंतः । तेषां बहुपदाश्रेष्ठाश्चतुष्पादो ततो द्वियान् ॥४॥ ततो वर्णाश्च यत्वान्
स्तेषां ब्राह्मणो धर्मकृत् ॥ ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो सर्वज्ञो ह्यधिकस्ततः ॥५॥ अर्थज्ञात्संशयछेत्ता ततः श्रेयान्
स्वधर्मकृत् ~~[illegible]~~ मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥६॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरंतरः ॥ ॥
धर्मनिष्ठास्वधर्मनिष्ठयोः संशयछेदिनोः स्वधर्मनिष्ठः । यथालाभसंतुष्टायथालाभसंतुष्टयोः स्वधर्मनिष्ठयोर्यथालाभ
संतुष्टः । धर्मानुपजीविधर्मोपजीविनोर्यथालाभसंतुष्टयोर्धर्मानुपजीवी । विस्रब्धकाविस्रब्धकयोर्धर्मानुपजीवि
नोर्विस्रब्धकः । इंद्रियत्वनिलस्पर्शकादि सामान्यं न घटते । क्रियाउत्तमः । अर्थस्तत्फलं । आत्मा कर्तावितो [illegible] । विस्रब्धो
त्सर्वधर्मयोद्यमः फलत्वानुषंगित्वं विस्रब्धशासयेनेव फलयोगः । आत्मतुष्टिस्त्वानुषंगिकी । विस्रब्धशालधर्मवात्मधा

रणमुक्तिस्त्वानुषंगिकी । निरंतरत्वमस्याश्चिरंतनखंडता । मय्यर्पितेति ॥६॥

॥ श्लोकषट्केन विप्रान्नकप्रशंसा । परमश्रेष्ठ । कपिलः देवहूति ॥ ३॥१९॥ नाहमित्यादि ॥ छ ॥ हुतभुङ्मुखेन
वितानेयज्ञे श्च्योतद्घृतप्लुतं तथा नाद्मि । किंभूतं श्च्योतता क्षरता घृतेन प्लुतं आलोडितं । यत्तु यथा ब्राह्मणस्य
मुखेन चरतः अश्नतः अनुघासं प्रतिग्रासं अपि तुष्टस्य संतुष्टस्य । मयि नारायणे अवहितैः अर्पितैः निजक-
र्मपाकैः धारणकर्मजनितैः शुभाशुभैः । अर्पणं नारायणायेति समर्प्पयेत्तदिति ॥ छ ॥ येषामिति ॥ छ ॥ कः
॥ मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि सन्न्यस्तकर्मणः । न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ७॥ नाहं तथाद्मि
यजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं तुष्टस्य ६२
मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८॥ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजः किरी-
टैः । विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सहचंद्रललामलोकान् ॥ ९॥ ॥ ॥
पुरुषो विप्रान् न विषहेत तत्कृतं क्रोधं न सहेत् । यैर्विप्रैः सत्यलोकनिवासिभिः त्रिविक्रमत्वे मच्चरणार्हणाकृत
पदतोयगाङ्गरूपं चंद्रललामिना शिवेन सह त्रीन् लोकान् अपापि सद्यः पुनाति । तथा येषाममलमंघ्रिरजोऽहं सा-
हस्रैः किरीटैर्बिभर्मि । अकुण्ठा अखण्डा रे रूपा योगमायाविभूतिर्यस्य स तथा ॥ छ ॥
येमद्भूति ॥ छ ॥ ॥

द्विजवरान्ब्राह्मणान्मदीयाद्दुहतीर्दुहंतीः गावोहिसूर्योत्पन्नाः सूर्यश्चविष्णुः। अलब्धशरणानिरक्षकहीनानि
भूतानिचएताममतनवोममाधिष्ठानानितानियेभेदबुद्ध्याभ्रमदधिष्ठानबुद्ध्याद्रक्ष्यंति। विष्णुजनं तोपितेषांस्व
पकारंकरिष्यतिनोपकारं। यद्यपिसर्वे विष्णोरधिष्ठानंतथाप्यज्ञकृतानुपकारानायकोनोहटीतिविष्णोस्व
गतोममत्वातिरेकात्। अघक्षतदृशः पापेनधाकृतबुद्धयः। अहिमन्यवः सर्पक्रोधाः सर्पाः स्वल्पकालेनैवकु
ध्यंतिनदृक्क्रोधंस्यजंति। तान्पुरुषान्गृध्राः गृध्राद्वारायमदूताः कुषंतिनिःकलान्कुर्वंतिपातयंति। ममतुधारे
॥ येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या। द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्य
वस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः॥१०॥ येब्राह्मणान्मयिधियाक्षिपतोर्च्चयंतस्तुष्यद्धृद
ःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः। वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः॥११॥
रितः। अहंहिदंडनेतृणांयमादीनामधिष्ठाता॥छ॥ येब्राह्मणानिति॥ब॥ येब्राह्मणान्संबोधयंतितैरहमुपा
हृतः। कृतषोडशोपचारः। मयिधियाबुद्ध्याविष्णुबुद्ध्यापूजयंतः। क्षिपतः तिरस्कारान्कुर्वतोपितुष्यद्धृदः प्रीयमा
णयिष्णाः पापमपैत्वेषांइतिस्वल्पमादिति। पद्मोपमंब्राह्मणवक्त्रंक्रोधाग्निनाभुष्पद्मस्मितसुधयासिंचतः। आत्मज
वत्पुत्रानिवगृणंतः अहमिवअहंयथासंबोधयामि॥ब॥ सामान्यवत्तुसंतं॥३॥१६॥ अतितिक्षरंपाद्विधाप्रसम
ति॥ यस्येतिगा॥

॥कुणपे निर्जीवशरीरे त्रिधातुके तेजोवन्नात्मके वा वातपित्तकफवद्धातौ। स्वधीः आत्मत्वबुद्धिः। भौमे प्रति
मादौ इज्यधीः पूज्यबुद्धिः। यत्र यस्य जले तीर्थबुद्धिर्न त्वभिज्ञेषु विज्ञजनेषु कर्हिचित् कदाचित्। गोखरः इत्य तुल्य
त्वात् [illegible] उक्तः। न भगवान् [illegible] ॥१०॥ ॥८२॥ तत्र तत्र सर्वत्र विष्णोरधिष्ठानमित्याह ॥छ॥ मनसेति
॥छ॥ भगवान् प्रविष्ट इति मनसा बहुमानयन्। प्रतिमैव पूर्वं निंदति॥छ॥ अहमिति॥छ॥ अर्चाप्रतिमा॥ ये

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः। कलत्रादिषु भौम इज्यधीः। यत्तीर्थबुद्धिः जलेन कर्हिचिज्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः॥१२॥ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन्। ईश्वरो जीवकल
या प्रविष्टो भगवानिति॥१३॥ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा। तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुते ऽ ३३
र्चाविडंबनं॥१४॥ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं। हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः
॥१५॥ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः। भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति॥१६॥

मामिति॥छ॥ सन्तं नित्यत्व। आत्मत्वाद्वि [illegible] मित्र प्रेमास्पदत्वं ईश्वरत्वात् फलदातृत्व। हित्वा स्वयं यो भजते सो
ऽग्निं हित्वा भस्मन्येव जुहोति। तस्य च [illegible] दुमाह॥छ॥ द्विषत इति॥छ॥ मनः शान्तिर्हि फल
साधना [illegible] सर्वात्मा विष्णुरिति [illegible] प्रतिमैव विष्णुरिति [illegible] प्रतिमा [illegible]
न्नतो मनः शान्तिरिति [illegible] ॥छ॥ अहमित्यादि॥छ॥ ८२

उच्चावचैर्विविधैः क्रियया पूजया हेश्वनघे देव हूते । इत्यैतत्पन्नयानन्तु कश्चेगुणेन साह्निमो ह्वेष्टि अर्च्येयतिचक्रि । य॰
स्कन ह्वोष्टि सर्वात्माविष्णुरितिज्ञानीयात् । न तु ज । नातिसज्जावज्ञानातिनावदर्च्या दाविषेये दिसाह ॥ छ ॥ अर्चेति
॥ छ ॥ आदिश्याद्यादुक्तेस्वधिष्ठानेषु क्रमाद्विष्णुं बुद्धिं कुर्यात् सर्वात्मा विष्णुरिति जानीयात् । तद्ज्ञानं विनाप्यस्तु मर्त्य
मनिवर्त्तते । उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य मृत्युर्भवतीति श्रुतेः । तदेतदाह ॥ छ ॥ आत्मनश्चेति ॥ छ ॥ अंतरं भेदं उदरस्य
॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे । नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥ १७ ॥ अर्चादाव
र्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्नवेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ १८ ॥ आत्मनश्च परस्यापि यः
करोत्यन्तरोदरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥ १९ ॥ ॥ इति मुक्ताफले विष्णोरधिष्ठाना
नि ॥ छ ॥ ॥

त्वत्पन्नयकालवक्रपरिभ्रमणे विदधे महस्रजामि । मृत्युर्हि ममस्वपक्ष्मपिलः ॥ छ ॥ इति कैवल्यदीपिकायां वि
ष्णोरधिष्ठानानि ॥ छ ॥

॥एवं भगवतोऽधिष्ठानां स्वरूपादुदानीयं यत्स्तूयते न तद्विधीयत इति न्यायान्मुमुक्षोर्भगवति सातिशयमनुरागं विधातुं
भगवतो माहात्म्यमाह। विष्णोर्महिम्नेति। तत्रापि श्लोकसप्तकेन पूर्वं रागविधायस्य तन्। सामस्त्ये न महिमा मया प्रदर्शि
रपि दुर्विज्ञेय इति द्वाभ्यामाह। विष्णोरिति। नु अहो इह एषु त्रैलोक्यस्थेषु कविषु मध्ये कतमः द्विजातीयः योपि र
कविरतीन्द्रियदर्शी पृथ्वीपरमाणून् असंख्यातान्। सोपि नार्हति। अन्यस्य का वार्त्ता। कोसौ विष्णुः यस्त्रिपृष्ठं च र
॥विष्णोर्महिमा॥ विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि। चस्कम्भ यः
34 स्वरंहसास्खलता त्रिपृष्ठं यस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकम्पयानं॥२॥ नान्तं विदाम्यहममी मुनयो ३४
ग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये। गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवः शेषोऽधुनापि स
ति मवस्यं नास्य पारं॥२॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥
स्कम्भ धृतवान्। त्रयो लोकाः पृष्ठे यस्येति त्रिपृष्ठं कालचक्रं स्वरंहसा स्वेन बलेन अस्खलता अप्रतिहतेन। यस्माद्वि
ष्णोः उरु महत्कम्पमासीत्। त्रयाणां गुणानां साम्यं मूलप्रकृतिः सदनमधिष्ठानं यस्य स तस्मात्। कम्पयानं कम्पयमानं। स
र्वाणि वस्तूनि सर्षपांसर्वेष्वप्यादमिस्य यः॥छ॥ नान्तमिति॥छ॥ अहं ब्रह्मा ते तव नारदस्य अग्रजाः सनकादयः
यथेच्छगणेषु को। अन्ये इन्द्रादयः यतः शेषोपि नाद्यापि समवस्यति न जानाति। स यथा यादिदेवो दशशताननः॥ एव
मविज्ञेयत्वमुक्त्वास्य भगवतो ... पादः सुलभतामाह॥छ॥ येषामिति॥छ॥

मएवनान्यः।दययेवृदयाकृपोनु।व्यलीकंकपटंसेवितचरणः वकारादिंदंतिच।एषांतीर्णमायानांश्वश्रृगालभक्ष्ये
शरीरेतत्रस्वशरीरेऽहंधीःपरशरीरेममधीः।।तीर्णमायत्वेपिङ्कमेतादिसर्थः।भगवत्प्रसादाज्ज्ञायतइत्यत्रनिदर्श
नान्याह।वेदेति॥२॥अहंब्रह्माश्चगेहेनारदमाणिमंत्रादिनिर्विनायासमाधिमात्राद्गाविर्निवतिसायोगमाया।दे
स्ववर्यःश्चञ्कादः।मनुःस्वायंभुवःतत्पत्नीशतरूपा।आत्मजाःप्रियव्रताद्याः।उतंग्रहोऐलःपुरूरवाः॥विदेहोजन
येषांसएवगतोगायान्दययेदनंतःसर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकं।तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषां
ममाहमितिधीःश्वश्रृगालभक्ष्ये॥३॥वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः।
पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राचीनबर्हिऋभुरंगउतध्रुवश्च॥४॥इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेह
गाधिरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः।मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवादेवव्रतोबलिरमूर्त्तरयोदि
लीपः॥५॥सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादाःसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः।येन्येविभीषणहनूमदु
पेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः॥६॥तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपि
पापजीवाः।यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये॥७॥ ॥ ॥२॥
कःनाकुषोययातिःदेवव्रतोभीष्मः।उतंकोभगवतादर्शितविश्वरूपःद्वितकारस्यायंशद्वःश्मार्षोद्वितीयतकारलोपः।श्रुतदेवोन
गयदातिथ्यकान।अद्भुतक्रमोविष्णुःतत्परायणाः...तथा।श्रुतेषुरूपदेशोधारणायेषांतेतथा।एवं

शश्वन्नित्यं कुतः यतः प्रशांतं निःक्रियं। कुतः यतोऽभयं। भयाद्धि क्रिया भयं च द्वितीयाद्भ। नच प्रतिबोधमात्रं कुतः यतः
शुद्धं। शुद्धस्य ज्ञानस्य न कर्त्रादियोगः। नच तदसिद्धं। यतः समं ज्ञातविशेषेषु सामान्यरूपेण स्थितं। नच सदसतः परं। नच
कार्यं नापि कारणं। विशेषस्यैव तयात्वात्। नचात्मनोऽस्य द्वितीयः यत आत्मरूपं तदुक्तं शब्दाभावाद्यैः। ज्ञेयज्ञानविहीनोऽपि स
दाज्ञ इति। नचैतद्वचनमात्रं न संदिग्धं यतो यत्र न शब्दः। शब्दो हि कारकार्थः क्रियार्थो वा। नचैतत्स्वरूपेणापि मनसा द्वैतं। मनो हि
मायासा च परैति लिङ्गं गच्छति। अभिमुखे स्यात्तु विलज्जमानेव। तदेव ज्ञानं भगवतः पदं ब्रह्मेति प्रसिद्धं। यतयः प्रमाण
कुशयतयो विदुः अनुभवन्ति। अजस्रसुखं विशोकं च यतश्छिन्नतोदः कृपयेत् सुखं शोकहानत्वात्। किंकृत्वा विदुः सध्र्यक्

शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मरूपं। शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया
२५ परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना॥ ८॥ तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं। ३५
सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः॥ ९॥ ॥ ॥छ॥

सहवर्तमानं चित्तं नियम्य प्रलयविक्षेपाभ्यां निवर्त्य सहायं तोतिं तदा च यमकर्तहेतिं जह्युस्त्यजन्ति। यम इच्छिन्नत्तद्वियमन प्रसलः।
स एव कर्तहेतिं हेतिं हृदयग्रंथिच्छेदनशस्त्रं प्राप्योपेय उपायत्यजन्तीत्यर्थः। स्वराडिन्द्रः स हि स्वस्य राट् न तस्य त्रैलोक्या
मी सयदा निपानस्य जललाभाय स्वरवननाय मुपात्तेन खनित्रेण जालावद्धनधनंसंवयति द्रः संपन्नो त्यजति तदा निपानख
नित्रं जहाति। एवमसमानी यमयमस्य पदं यदा भु ज्ञानवांस्तदा यमहं हाति। तदेनद्रूपं यदयश्वतस्योपायुञ्ज्य :सन्तगवानित्याह।
समेत्य सामिति॥ छ॥

यदेतत्पदमुक्तं स भगवान्। यो विश्रेयसां पदसाधनानां विभुः उत्पादकः सोपि भगवान् यतः कारणात्तस्य श्रेयसः
प्रसिद्धिर्निष्पत्तिः सतः सद्रूपात्। भावानां पदार्थानां स्वभावो ब्राह्मणत्वादिः साधारणरूपस्तेन विहितस्य ब्राह्मण
स्य देहजन्मनियुक्तस्य देहमिति विभागे भोक्तृस्य सद्रूप एव स एव। स हि देहे विशीर्यमाणे न विशीर्यते। अजश्च जायमाने नेन
जायते। व्योमेव यस्य धातूनां विगमे विनाशे॥ निराकारमहिमानमुक्त्वोपसंहरति। सोयमिति॥ छ॥ यत्र सत्र यत्र

सत्श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः। देहस्य धातुविगमेनु विशीर्य
माणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यते। अ ३।१०॥ सोयं तेभिहितस्तात भगवान्विश्वभावनः। समासेन ह
रेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत्॥ ११॥ इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितं। संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्वि
पुलीकुरु॥ १२॥ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति। सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय॥ १३

सद्रूप सर्वं हरेरन्यन्न भवति। हरिस्तु तस्मादन्य एवेति संक्षेपः। साकारमहिमानमुपवंश्यानुनिःश्रेयसगमाह॥ इदमिति
॥ छ॥ यन्मे यस्माद्भगवतोक्तं तेन भागवतं प्रोक्तमर्थतः। विस्तरयोललाचतारः। विपुलीकुरु विस्तारय॥ यथेति॥
छ॥ अनेन वर्णितेन हरौ नृणां भक्तिर्भविष्यतीति संकल्प्य मनसि निधाय भगवतो यथावद्वर्णय। अत्र हि हरेर्भगवत्त्वस
र्वात्मत्वसर्वाधारत्ववर्णनेन तत्र भक्तिर्भवति। ननु विदितस्य भगवल्लीलावतारादिमायाद्वारकं मायामयस्य वर्णनेन समी
हितसिद्धिः। न हि जलादिना सालिपासा प्राप्यतात्यत आह। मायामिति॥ छ॥

॥ अयमर्थः। यद्यपि चरित्रं मायामयं तथापि तद्भक्त्या वर्णितं कृतमनुमोदितं च मायां निवर्तयति। तत्र हेतुः ईश्वरस्येति।
तथा च स्तोष्ये त्वां स्तोष्यामीति। ब्रह्मा नारदं। २।७॥ नन्वीश्वरोऽपि चेत् स्वगुणवर्णनापेक्षः तुष्यति। तर्हि राजादितुल्य
त्वस्यादित्यत आह॥ नैवेति॥ ब॥ अयं विष्णुः मानं जनात् वृणीते कुतः निजस्य नित्यनिरतिशयानंदस्वरूपस्य लाभे
न पूर्णत्वात्। पूर्णश्चेदपेक्षा चेदित्यतो द्विजनार्थं वरणानादरश्यन्ते। अयं पुनः तथैवेत्याह। करुण इति तथापि तद्यानिर्वर्तियं च
मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः। शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति॥१४॥ नैवात्मनः
प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते। यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चा॰ ३६
त्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः॥१५॥ ॥ क॥ ॥ ॥ ख॥ ॥ ख॥२
न्यापेक्षया भवितव्यं। नेत्याह। प्रभुः ईश्वरः। अविदुष इति जनस्य विशेषणं तथा च सापेक्षमन्यत् इत्युक्तं। ननु सेव्यमानोऽप्यय
मनाधेयातिशयश्चेत् किमर्थं सेव्यत इत्यत आह॥ यद्यदिति॥ भगवत इति चतुर्थी संकल्पस्य तादर्थ्यमुक्तं। तज्जनकृत
स्यातिशयस्य भगवत्संबन्धाविशिष्टत्वात् तु बुध्या न तत्कृतमात्मनः फलं ततः स्यात्। अतएव विदधीतेत्युक्तं। ननु विदध्यादिति
मानं पूजादृश्य। आत्मने परादेव कृपया फलं स्वकर्तृगामित्वे सिद्धेव चतुर्थी निर्देशो निरर्थकः। नन्वन्यार्थं कृतं कथमन्यस्य
स्यादित्यत आह। प्रतीति। प्रतिमुखं मुखप्रतिबिंबं। मुखे चेद्विम्बात्मनो र्थिं च प्रतिबिंबत्वात्। प्रह्लादः बालान्। ७। ९
एवं पूर्वरंगकल्पापाद्योर्महिमानं ह्यत्यामाह॥ मत्वा दे...

तस्य वामनस्य चरणेन कालनमुदकं कश्मलपापस्य शेषोऽपि त्रादानाधर्म विप्रश्च तानुपथेन्नीति स्वयमेव विरू बलिश्च सुमं
गलतामेवाह। यदिति। देवदेवस्याद्य प्राकृतस्य गिरिशस्यापि रूपेणस्य चन्द्रमौलिस्यालाल कारत्वं एवं भूतापि दिव्या
नेतिबक्ष्यशक्तिः। ननु किमवज्ञयाघ्रतवान्। नेत्याह। मूर्ध्नेति। नापि खलाके नेत्याह। परयेति॥ भुकं।८।२९। यस्यत
वपादयोः सतीनिः कामास पर्यापूजा उत्तमा गतिर्मेजिः। असौ बलिः भुवनस्त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् अव्येत्राशु

यत्पादशौचं कलकश्मलापहं स्वधर्मविन्नूर्च्यदधात्सुमंगलं। यद्देवदेवो गिरिशश्चन्द्रमौलिर्दधार मूर्ध्नि
परयाच मज्ञा॥१६॥ यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सतीं सपर्यां। अप्युत्तमां
तिमसौ गतत्रिलोकीं दाश्वान विक्लवमनाकथमार्तिमृच्छेत्॥१७॥ गायत्रितेविशदकर्मगृहेषु देव्यो
राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च। गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो
॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
वयं च॥१८॥छ॥

यात्। ब्रह्माति विक्रम।८।२२॥ अथ यस्य तु निःक्रान्तेर्महिमा। गायन्तीति॥छ॥ देव्यो देवास्त्रियः नात्यो जरासंधवद्धराजप
त्न्यः। मातृजरासंधवधः। आत्मनात्मत्मनः प्रेयसी विमोक्षणं तस्य च वसिष्यमाणेत्ये पुधुनेवगानं निष्पन्नत्वेना
ध्यवसायात्। गोप्यश्च शत्रोः शंखचूडस्य च कुञ्जरपतेर्गजेन्द्रस्य मोक्षणं सीतायाश्च पित्रोर्वसुदेवदेवक्योः। उद्धवः
श्रीकृष्णे।१०।६९। यद्दिक्षुकातिनीति॥छ॥

॥यस्यश्रीकृष्णस्यविस्कृतिः कीर्तिः इदंजगत्पुनाति। कीर्तिर्नुतावैदैस्कृता। पयोवयश्चजगत्पुनाति। वचः शास्त्रं वेदरू
त्वेनहितोपदेशकत्वात्। जगन्निजनायत्वपदांबुजपद्मस्पर्शेनिउद्भूतयाङ्गि सर्वार्थान्विषेति। वःपद्मनो। तद्दर्शनेति॥
छ॥ अनुपथः अनुगमनं। योनयोनिसंबंधः सपिंडः सापिंड्यसंबंधः ये षाभुष्माकं तस्यविष्णोर्दर्शनादिलक्षणः
गृहेस्थितानामप्यासस्वर्गापवर्गयोर्विरामोयस्मात्तत्संबंधात्। सयस्ययस्याज्ञां छित्वैनेवासनतुपुष्पमर्चयतात्।
यद्धिस्कृतिः स्कृतिर्नुतेदमलंपुनाति पादावनेजनपयश्च वयश्च शास्त्रं। नूः कालनर्जितन्नगापियदंघ्रि
पद्मस्पर्शो स्त्रीश्लिरनिवर्षतिनोविलाधानि॥१९॥ तद्दर्शनस्पर्शनानुपथयजल्पशय्यासनाशनस
37 योनसपिंडबंधः। येषांगृहेनिरयवर्त्मनिवर्त्ततावः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमासविष्णुः॥२०॥ यस्या २९
मलदिवियशः ग्रथितरसायांन्नमोवतेभुवनमंगलदिग्वितानं। मंदाकिनीदिवियन्नोगवतीतिवाधो
गंगेतिचेहचरणांबुपुनातिविश्वं॥२१॥ ॥इतिमुक्ताफले विष्णुप्रकरणं॥ छ॥ ॥ ॥छ॥

कुरुक्षेत्रेमिलिताराजानः॥१०।८०॥ यस्येति॥ छ॥ हेभुवनमंगलयस्यतेयशोमंदाकिन्यादिव्याजेनजगत्पुनाति। तार
सापाताले वितानउल्लोचउद्भवः॥१०।६९॥ ॥इतिश्रीकैवल्यदीपिकायांविष्णुप्रकरणं॥ ॥छ॥ ॥

॥एवंविक्षेपप्रकरणेप्रपंचमुक्त्वाक्रमप्राप्तंलक्षिप्रकरणमारभते। अथेति॥छ॥ तत्रापिलक्षेःसामान्यलक्षणंवक्तुमाह॥२
तत्रेति॥ तस्मादितियस्मात्कृष्णएवकैवल्यप्रदः। युद्धातस्मात् उपायविशेषस्याविवक्षितत्वात्। केनापिविहितेनवा
विहितेनवाउपायेनसाध्यसिद्धावेवस्थितसामर्थ्येन। तन्मन्मनादादिना। कृष्णेसत्याणाधौब्रह्मणिनिवेशयेत्स्थिरीकुर्या
त्। लिङ्निर्देशस्याविवक्षितत्वात्॥ उपायपक्षेनैरपेक्षतिमनःस्थिरीकरणंलक्षिरितिलक्षणार्थः। ततावदस्यास्तवः। प्र
॥अथविक्षेपलक्षिप्रकरणं॥ तत्रविक्षेपलक्षेर्लक्षणं॥ नेदाश्च॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेश
येत्॥छ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

द्वादादौसुप्रसिद्धत्वात्। नयकर्मसंक्रयाद्योर्विधिसिद्ध्यर्थयोर्भिन्नोरघ्याप्तिः। तयोरप्यतत्करणेषुबुद्धिहेतुत्वेनमनोनि
वेशनहेतुत्वात्। नाप्युपमादादावप्यक्षिस्ततेतिव्याप्तिः। तस्यानुपायत्वेननिरस्तत्वात्। नापिबुद्धायापन्तलोउ
पायानिर्देशादुपायैर्ततिलक्षणेनतत्त्वतामितियांवर्ध्यातामावेप्यानुमानिकस्यापसत्त्वात्तस्मादनवद्यंलक्ष
णं॥ नारदःयुधिष्ठिर ७।१॥ ॥छ॥ एवंसामान्यलक्षिलक्षणमुक्त्वाइदानीमुपायभेदात्तद्विभागमाह॥ सतीति॥छ।

सिद्धिकीमानस

मासामान्यरूपाविहितावेदोक्ता।देवानामिति।देवानांचक्षुरादीनामधिष्ठातृरूपेणसूर्यादीनांगुणाएवलिंगानियेषां
सत्वात्ज्ञापकानियेषांतेतथा।तद्यथा।रूपप्रतिपत्तिःकरणैश्चाक्षुषिकक्रियात्वात्।गुणाएवलिंगानिननुगुणवतः
।तेषांनाशेदुःखापत्तेः।गुणस्यननाशःततोन्यत्रभावात्।एवंयत्तद्विशेषत्यागात्महासामान्येसत्वएववृत्तिः
आनुश्रविकानिवेदोक्तान्येवकर्माणियेषांदेवानांतद्यथाचक्षुरादीनिविहिताएवरूपादयोग्राह्याः।ननुसर्वे
आनुश्रविकाण्येवकर्माणिनतुदृष्टानितेषांफलाभावेदुःखापत्तेः।इतरेषांनफलार्थत्वंतन्निरस्यतित्वात्।यथोक्तं।
परोक्षवादोवेदोयंबालानामनुशासनं।कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथेति।सत्वएवनरूपादौएकमनसः
साद्विधाविहिताविहिताच।तत्राविहिता।देवानांगुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां।सत्वएवैकमनसो ३८
वृत्तिःस्वाभाविकीतुया॥१॥अनिमित्ताभागवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी।जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्ण
मनलोयथा॥२॥ ॥छ॥
पुरुषस्यदेवानांएकत्रैवमनोयस्यतस्य।अयमर्थः।यद्यपिदेवानांसत्वेसत्वव्यापकेचविष्णौवृत्तिस्तथापिमनसो
विष्णावेवसावस्थ।स्वाभाविकीस्वभावेनजाता।लोभादादिनाविक्षेपेणअनिमित्ताअनिमित्तेनख्यातिलाभपूजादिहा।
नाभागवतीभगवतिइयंनजमानमैंनगम्यमानमपिणत्वात्।यथोक्तं।सर्वभूतेषुयःपश्येदित्यादि।नासिसिद्धेर्गरीयसी।
कैवल्यादधिका।कैवल्येसुखत्वंतत्कोनुसुखं[illegible]।जरयतिनाशयतिकोशंमायावरणंनिगीर्णंभुक्तमन्नं।अस्या
अविहितत्वेमानुश्रविककर्मणामितिलिंगं।कापिलःदेवहूति।३।२५।अथविहितायाः।सावेदा

सा विहिता कर्मक्रिया धात्वर्थः। ज्ञानमात्मविषयः प्रयोक्ता बोधः। हिंसाद्या एव वियोजको व्यापारः। दम्भः परवञ्चना। मा
त्सर्यं परोत्कर्षासहिष्णुत्व। अभिसन्धाय उद्दिश्य पर्याप्तस्य क्रोधः निम्नरक्षं नेदृसत्यमन्भूमानः भावं मनसि एवं पृथग्
भावस्तामसः। तामसत्वं क्रियायोगात्। एवं राजसः सात्त्विकश्च। न ह्यत्र पृथक्पृथगेव क्रिया सिद्धा। न किञ्चित्पृथग्भावात्।
न कर्मभावस्य। अत्राभिसन्धानं कर्म तस्य यद्धिंसादि विषयत्वात् तामसत्वरूपेण न्यायेन। विषयानुपादाय। यशः
साधुवादः। ऐश्वर्यमप्रतिहताज्ञत्व॥ अर्चादाविति। तामसे सात्त्विके च द्रष्टव्यं। कर्मपापनिर्हारः क्षयः। परस्मिन्निति॥
॥ साद्वैधामिश्रामुद्दाय॥ मिश्रा त्रिधा। कर्ममिश्रा। कर्मज्ञानमिश्रा। ज्ञानमिश्रा च। कर्ममिश्रा त्रिधा। तामसी
राजसी सात्त्विकी च। तामसी त्रेधा। हिंसार्थं दम्भार्थं मात्सर्यार्थं च॥ अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा
। संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः॥ ३॥ राजसी त्रेधा। विषयार्थं यशोर्थमैश्वर्यार्थं च॥ विषयान
भिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा। अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः॥ ४॥ सात्त्विकी त्रेधा। कर्मनिर्हारार्था वि
ष्णुप्रीत्यर्था विधिसिद्ध्यर्था च॥ ॥
यदा घ्राणेन गन्धयति कर्मग्रहणेन तावितामित्यत्रोक्तेन भगवदादिरूपे तत्वे। अत्र हि भगवदादयस्त्रिगुणा निर्गुणाना वाचका
इत्युक्तं परमहंसप्रियापाः। यजेत पूजयेत्। यष्टव्यमिति विधेः कल्पप्रत्ययः। अयमर्थः। वित्तं हि प्रख्यातं प्रवृत्ति स्थितिलक्षणं त्रिगु
णं तत्र प्रख्यातत्त्वं पाथिवं यस्मात्तमसा संस्पृष्टं हिंसा क्षुपगतं भवति तथा रजसा संस्पृष्टमैश्वर्यादि प्रियं भवति। तदेव प्रक्षी
णमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं मात्रया विधर्मेष्वनुप्रवर्तते॥ कपिलः। ३। २७। एवं कर्ममिश्रान
यन्तेदामुक्त्वा कर्मज्ञानमिश्रां त्रिभेदामाह॥ ॥ कर्मेति॥

त्रित्वे हेतुमाह। सत्वेति। अयमर्थः। ज्ञानं हि सत्वादुत्पद्यते। सत्वात्संजायते ज्ञानमिति वचनात्। अतः सत्वस्य प्रकृष्ट
साम्यापकर्षैर्ज्ञानस्य निरूपणात्त्रैविध्यं॥ सर्वेति। सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मनो जीवस्य भगवत्वं। उत्तम
मः उत्तमत्वं क्रियायोगात्। एवं मध्यमप्राकृतौ। अत्र पश्येद्दर्शनं कुर्यादिति। कर्मदर्शनस्यात्मविषयत्वे ज्ञाने। आ
त्मनश्च भगवत्त्वं न क्लिः। उत्तमत्वं यथा स्यात्। सर्वभूतस्थितैकात्म्यविषयेण ज्ञानेन मिश्रत्वात्॥ ईश्वर इति॥ अत्रेश्वरा
कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं। यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः॥५॥ कर्मज्ञानमि
४९ श्रत्वे वा। उत्तमा मध्यमाधमा। सत्वतारतम्यादुत्तमोत्तमा॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ३९
। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥६॥ स मध्यमा॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च। प्रेममैत्री
कृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥७॥
द्धीनाप्रेमादिभिः क्रमात्स्वयं यः। ईश्वरे प्रेम्णा विषयरागस्तिरस्क्रियते। मैत्र्यादिष्वप्युक्तिपरागवेः। उपेक्ष्य यादृक्षा ईश्वरोज
गत्कारणं मायोपाधिः पुरुषः। तदधीना ईश्वराश्रिताः प्राणाः। बालिशाः पूर्वाः। अत्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वाद्यनुसंधान
ज्ञाने। तत्र प्रेम न क्लिः। तासिद्धये तदधीनादिषु मैत्र्यादि न कर्म। अस्यायमभिप्रायः। ईश्वरस्य सर्वात्मकत्वेनान
वगमात्॥ अर्चायामिति॥८॥

इहतेकरोतिअत्रार्चायामेवहरिरस्तीतिबोधोस्तीति। अङ्घ्रयानत्वभजनेनभक्तिः॥ तद्भक्तेषुपूजायाःप्रकरणक्रमो। अथमत्वबास्याक्त्व
ज्ञानसंमिश्रत्वात्॥ हरिःनिमि॥ ११॥ २॥ एवंसगुणभक्तिंनिरूप्यनिर्गुणामाह॥ ज्ञानेति॥ ३॥ सर्वगुहाशयेसर्वात्मनिगङ्गांभोहिप
र्वतैः प्रतिवध्यमानमपियथासमुद्रमेवाभिनिविशते। तथाविषयैर्विक्षिप्यमाणमपिमनोवृत्तिज्ञानतात्पर्यविज्ञमेवैतात्पर्यविच्छेद
रहितः। निर्गुणेतानमिश्रः। अस्यवानिर्गुणत्वंप्राग्गुणकार्याणामनुपलम्भात्। नवास्याऐकात्म्यविषयत्वेनोत्तमत्वंज्ञानमिश्र

अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते। नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः॥ ८॥ ज्ञानमिश्रा॥ मद्गुणश्रुतिमात्रेण
मयिसर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांभसोम्बुधौ॥ ७॥ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतं। अहै भुक्त्य
तुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे॥ ९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥

यासहाविर्भिसैरस्मितिशिंवं। अत्रपश्येदितिवक्रकर्मनिर्दिष्टमानाभावात्। नवात्रापिमनोगतिरितिमनोगमनेकर्मपरत्वोपस्थितगुणश्र
तिमात्रेणस्यजावतएवमनसः अत्यल्पप्रयत्नेनप्रवणतावात्। अत्रमयिमनोगतिरितिभक्तिः। तत्रापिसर्वगुहाशयेमयीतिज्ञानमि
श्रत्वेवाता। एवंमिश्राभक्तीरुक्ताशुद्धामाह। अहैतुकीति अहैतुकीफलानुसंधानरहितानिरन्तरा। अहैतुक्यव्यवहितावा॥ सालोक्येति॥ ७॥ ॥

यस्यां भक्तौ क्रियमानायामनुष्ठेन भगवता दीयमानमपि सालोक्यादि न भक्ता न गृह्णन्ति। सालोक्यं एकस्मिन्नेव लोके वस्थानं। सामीप्यं स
मीपे वस्थानं। सारूप्यं तुल्यरूपप्राप्तिः सार्ष्टिः ऐश्वर्यस्यादिवर्गो तुल्यप्रभावत्वं। एकत्वं यत्तु मुक्तानां दिव्यसूर्याधिष्ठात्रानुरूपेण सहै
क्यं। उत स्मिहो दव्ह्यते। अयमात्यंतिकः ततः परं प्रकारांतरासावात्। अस्यैव भक्तियोग इत्याख्या। अत्र चैवं भक्तियोगस्यात्रैव
पुरस्कृतात्। इतरेषु हि फलस्यानुरागो न विशेषफलाभावे भक्तियोगात्। अस्यैव भक्तियोग इत्याख्या। अस्याः पुरुषत्वं कर्मज्ञाना
भ्यामभिभूत्वात्। अथास्य चतुर्दशविधस्यापि विहित भक्तियोगस्य फलमाह।। येनेति।।छ।। येन भक्तियोगेन अतिव्रज्य अ

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः।।११।। स एव भक्तियोगाख्य ४०
आत्यंतिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते।।१२।। विहितायत्नुष्ठी।। ।।छ।। ।। ।।

तीस त्रिगुणान् तामसत्वादिना वानं मद्भावाय सायुज्याय उपपद्यते योग्यो भवति। अधम भक्तियोगात् उत्तम भक्तियोगपर्यन्तं योगत्वमका
म्यमानमपि भवतीति सर्वेषामेकमेव फलं। कालविलंबकृतो विशेष इत्यर्थः। कपिलः।३।२९।। एवं विहितां चतुर्दशभेदां भक्तिमुक्त्वा चतु
र्भेदामविहितामाह।। अविहितेति।।छ।।

कामोत्र परपरिग्रहीतायामन्दृष्टाया वा स्त्रियः परपुरुषे वा रागविशेषः। द्वेषोऽप्रीतिः। भयं त्रासः। स्नेहः कामातिरिक्तः सांनिकर्षादियः

परस्परमकृत्रिमश्चित्तबंधः। कामादित्यादि। यथा विहितं यागं तन्मे ध्यानेन मनो निवेश्यात्मके यत्र कृति गच्छंति। तथान्य विहितेनापि

कामादिना वहवो गताइत्यर्थः। नन्वदुरुश्चेदमप्यर्वाहित्वा त्यक्तान्तत्र हेतुर्नाश्वर इति। हेतुगर्भो निर्देशः। अयमर्थः ईश्वरो हि

पापीलत्वात्प्रभुत्वाच्च कथमपि स्थानिष्ठमंतः करणमपेत्यचक्रानापि फलं प्रसूते। नत्वेनाय विशेषेणेति। गच्छंतीत्यकृत्वा गताइति

भूतत्वनिर्देशाद विहितानुष्ठानेपि कृतार्थत्वमुक्तं तेनान्येषामिह प्रवृत्तिर्विरोधइत्यर्थः। अविहितत्वं त्वस्याः कामादेः स्वभाव

कामनाद्वेषज्ञानयज्ञास्नेहज्ञात्॥ कामाद्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरे मनः। आवेश्य तदघं हित्वा वहवस्तद्गतिं गताः

॥१३॥ इति मुक्ताफले विष्णुलक्षणं वेदाश्च॥ छ॥

सिद्धत्वेन विधातुमशक्यत्वात्। अप्राप्तो ह्यर्थो विधिगोचरः। विधिमंत्वे तमप्राप्तइत्युक्तत्वात्। न च मनःक्लेशं निवेशयेदिति लिङ्प्रत्यये

न विहितत्वादिति विहितत्वं विप्रति सिद्धमिति शंक्यं। लिङ्-देशाविवर्जितत्वस्य दर्शितत्वात्। नापि वहवस्तद्गतिं गता इति अर्थवाद

सामर्थ्यादत्रैव विधिकल्पनेति वाच्यं। अर्थवादिके विधिकल्पनस्याप्यप्राप्तार्थविषयत्वात्। न च गोप्यादिषु साध्यसाधनत्वावस्य

दृष्टत्वात्स्थितित्वं। नहि गोपीनामीश्वरत्वबोधेन तज्जनं किंतुजातत्वेन तज्जमानानां तासां दैवात्तस्येश्वरत्वान्मुक्तिलाभः। तदुक्तं मे

वचनमात्मा न जानबुध्यापि संगताः। ज ऊर्ध्वगुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः इति। ननु यथा भोग्याहि नामं गवत्सानियानात् कामाद्युदयप्र

थाबुद्धिनिवृत्तसंनिकर्षाभावेन कामाद्युदयासंभावा ... स्थूलदृष्टिभिर्ष्णातरिं गवाति क्रासायिहस्त्री नात

ववर्यस्य दृश्यमानत्वात्। एवमन्यत्रैतस्यासिद्धमस्या न क्रेन विहितत्वं। एवं हि रूपा गोमयिस्त्री नात्यरूपेनिः कृष्य तास्याधिरा

प्रवर्तनप्रकारणत्वादथ शब्दार्थाभावः। तत्राप्युद्दिष्टक्रमानुसारेण विहिताधिकारिषु वाच्येषु प्रत्यासन्नत्वेन बुद्धिस्थत्वादवि
हिताधिकारिण एव प्रथममाह॥ गोप्य इति॥ ९॥ कामादिना गोप्यादयः यथा नारदाद्यो न त्वा विहितया तद्गतिं गता इति शेषेणै
वान्वयः। नन्वत्र कामादीनां पर्वाणा मुपलभ्यात्र कथमविहिताया भक्तेरनुविधिमुक्तं। तत्राह। संबन्धादिति। संबन्धेन स्नेहो विशेष्य
ः सम्यग्बन्धाद्विन्नस्य वशीकारो यस्मात् स स्नेहातिरतिशयादित्यर्थः। यदि हि संबन्धस्नेहयोर्भिन्नविषयत्वमुच्येत। तदा संबन्ध
स्य वृष्णिषु पाण्डवेषु च सद्भावेन कृतार्थत्वात् स्नेहग्रहणं नर्थकं स्यात् स्नेहादित्येवोक्त्वा स्नेहाद्यास्तिप्रसक्तिः। नद्यर्थे संबन्धवि

॥ भक्ति अधिकारिणः॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः। संबन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ४१
यविभो॥ १४॥ संबन्धात्स्नेहाद्भक्त्या यूयं पञ्चैकं न मा विहितया वयमित्यत्र विभागः॥ ॥ छ॥

शेषणं यद्वा स्नेहेनैव संबन्धो विशेष्यः स्नेहोऽतिशयेन यस्मिन् संबन्धे भवर्ती योर्थस्माद्बहुव्रीहिः। संबन्धशब्दस्य क्रियापरत्वे तात्पर्यः। आक्षिप
मानो हि स्नेहग्रहणं हेतुर्योधिनादिषु संबन्धसद्भावादतिप्रसक्तिः संबन्धपदं तस्मादिति तु व्याख्याने संबन्धग्रहणं नर्थकं कथंचित्सं
बन्धस्य सर्वत्र सत्त्वात् तस्मात् संबन्धस्नेहयोर्विशेषणविशेष्यभावेनैकत्वात् उक्तैव तु विधा एवमेवेतत्त्वोहि मन्यते भक्तिव्यतिरेकेणाप
यानामत्र भक्तिरिति न मतं तस्माद्वैनानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा। स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथंचिन्नेक्षते पृथक्॥ इत्येतद्धि उच्यते। अत्रापि
निर्वैरस्य द्वेषस्य न भक्तिरिति भक्तिसहितानामेव पर्वाणां मुक्तिः। अत एवेदमपि युज्यते कतमोनाव न स्यात् पर्वाणां पुरुषं प्रतीति
तस्मात् पुरुषव्याख्यातमाचार्येण। संबन्धात्स्नेहाद्वृष्ण्यो यूयं भक्त्येकमित्यादि। नारद युधिष्ठिर। २। २। अथ विहिताधिकारस्येदमाह॥
निर्विण्णानामिति॥ छ॥

न्यासिनां काम्यकर्मत्यागिनां मध्ये निर्विण्णानां वीतरागाणां ज्ञानयोगः ज्ञानमिश्रा भक्तिः। तेषु न्यासिषु मध्ये अनिर्विण्णानां कर्मसु
सक्तानां ज्ञानयोगः कर्मज्ञानयोगः। त्यक्तकाम्यकर्मणां मध्यमा वैराग्यानां कर्मज्ञानमिश्रा भक्तिः। तेष्वेव कामिनां काम्यकर्मासक्ता-
नां तु कर्मयोगः कर्ममिश्रेत्यर्थः॥ शुद्धभक्त्यधिकारिणमाह। यदृच्छयेति॥ छ॥ यथा श्रीनिः कामैः कर्मभिः शुद्धसत्वस्य भगवत्कथा-
दौ श्रद्धास्यात्तथा पि साधनसहस्रदुर्लभेति योतनाय यदृच्छयेत्युक्तं। भक्तियोगः शुद्धा भक्तिः स एव भक्तियोगारब्धः इत्युक्तत्वा-
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां॥१५॥ यदृच्छया मत्कथादौ
जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः॥१६॥ अनिर्विण्णानां न्यासिनां कर्मसु सक्तानां
ज्ञानयोगः कर्मज्ञानयोगस्त्वर्थः॥ य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान्। क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जु-
षतः संसरंतिते॥१७॥ ॥छ॥
न्॥११॥२०॥ एवमधिकारिनिर्देशेन त्रिविधां भक्तिं दीनाभिदधति॥ य एतानिति॥ छ॥ मत्पथः मत्प्राप्त्युपायान् भक्तिरिति शुद्धायाः भक्तिः
ज्ञानेति ज्ञानमिश्रायाः क्रियेति कर्ममिश्रायाः ज्ञानक्रियेति समस्तेन कर्मज्ञानमिश्रायाः क्षुद्रान्कामांश्च कामा विषयाः जुषंतः
संसरंतीति। संसरणं जन्ममरणदुःखानुभवः। न जमानेष्वपि स्वाधिकारस्था प्रतिष्ठामिकामेणो तस्त्रभिधानराधिष्ठानदोषमाह॥
स्वेस्वइति॥छ॥

उभौगुणदोषौ जगतान्त्र उद्भवे ॥ ॥ २ ॥ अथाधिकारिभेदं कार्येषु रखयहणाय स्पष्टयति । एवमिति ॥ ॥ एवमधिकारिनिर्णयसति
। तत्रापि प्रकृत्यानुरूप्येण सात्विकादि विभागः स्वयमूह्यः गृहस्थेषु विधिः कामकर्मिणां कर्मज्ञानमिश्रैव विदेह्याज्ञवल्क्यादयोस
न्निदर्शनं निजवोत्र परमहंसाः । अन्येषां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां कर्मज्ञानमिश्रैव भक्तिरिति ॥ पूर्वपूर्वकृतकाम्यासबलात् रजस्तमः
ये विमुक्तो जितिसत्वोज्वलेष्वतसिजगवत्यनुरागोदये प्रयत्नमतेयेण ॥ ज्ञानक्रिया विनिर्भवति । त्रिमिश्रेत्याह । उत्पन्नेनुरागे हंसा
स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठा सगुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोनेषनिश्चयः ॥ ॥ एवं सतिकर्ममिश्रा
नवगृहस्थानां । कर्मज्ञानमिश्राः स्त्रियो वनस्थानां ज्ञानमिश्रैकान्तिनां भुक्तिः कासर्वेषामुत्पन्ने ऽनुरागे उ ४२
त्पादेतु यथार्थं मिश्राः अविहितास्तत्स्त्रीगोप्यादितुल्यानां एवमष्टादशभेदाः ॥ ॥ इतिमुक्ताफले विज्ञानभेद
धिकारिण ॥ ॥
दी ततः परं अदूरे विप्रकृष्टामुक्तिः । गोप्यादितुल्यानामिति जगवति प्रवृत्तकामद्वेषभयस्नेहास क्तानामग्रे आमित्यर्थः । तदेवाभि
प्रायद्वयोदयाभुक्तेः ॥ अविहिता अतस्तत्तुल्यानियेषामष्टादशभेदयेति प्रागुक्तमित्याशयवान् उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ ॥
इति कैवल्यदीपिकायां सकलेन ज्ञानभेदाधिकारिण ॥ ॥

९४ नैः कर्म्यं हि ब्रह्मज्ञानप्रधानं । तच्च सत्त्वगुणेन ब्रह्मण्युपासिते भवति । नेतरगुणेन निर्गुणेन वा । यद्यपि भक्तिहीनं ९

एवं सपरिकरां भक्तिं निरूप्य तत्र मुमुक्षोः प्रवृत्तिविशेषार्थं तन्माहात्म्यमाह विष्णुभक्तीति । तत्राप्यष्टादशभिः पूर्वैरेवं विधास्यत्र

प्रथमे तत्र भक्तेर्गहनत्वमाह । यावदिति ॥ ख ॥ परावरे कार्यकारणरूपे अस्मिन्नु शास्त्रप्रसिद्धे विश्वे यत्र विश्वस्य प्रथमकारणे ह

रौ सायुज्येन निष्पादितकार्येण भक्तियोगस्य लीलाश्रवणादिभिर्विनास्यानुमशक्तेः स्यवायः षोडशकाल स्थूलत्वनामरू

पादिमत्त्वतयात्रान्यस्मादतिशयेन मितीयत्तु स्वस्य यदा क्रियावसाने षोडशोपचारश्रु ज्ञानं तर । प्रयतः पूतचित्तः । एवंभूतो

विष्णुभक्तिमहिमा ॥ ॥ यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः । तावत्स्यवायः पुरुषस्य रूप

क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥ १ ॥ नैः कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानममलं निरञ्जनं । कुतः पुनः शश्वद

भद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणं ॥ २ ॥ ॥ ख ॥

भक्तियोगाद्यतोऽप्रबन्धेन निष्पाद्यते तस्य सहसा तुल्यत्वाद्गहनत्वमित्यर्थः । भुक्तः । २ । २ । अत्र पवलिः कर्मयोगाद्भक्तियोग

पुरुषार्थ यत्नेनैकेन सा भक्तिहीनं कर्म निन्दति । नैः कर्म्यमिति ॥ ख ॥ नैः कर्म्यं ज्ञानयोगः अच्युतभावो विष्णुभक्तिः कुतो न शोभते यतोऽज्ञा

नमलः अज्ञानमलो दोषोऽयं तत्त्वया । तदेव कुतः यतो निरञ्जनं निर्गतमञ्जनं यस्मात् तेनैवाञ्जनं सत्त्वं यस्मात्तत्त्वया । अयमर्थः नैः कर्म्यमपि

न शोभते तदा कर्म पुनः कुतः शोभते न कुतोऽपीत्यर्थः । यतः शश्वद्भद्रं अनुष्ठाने फले चामङ्गलं न चेश्वरेऽर्पितं नारायणायेति येनानन्द

त्वदानि ॥ ॥ किं काम्यमेव कर्म निन्दते नेत्याह यदप्यकारणं नित्यं नैमित्तिकं च । कारणं कामना नैः कर्म्यमपीत्यपि शब्दात्कर्म निन्दायां ता

त्पर्यं । मुमुक्षया जिज्ञासुमुपास्य तीर्थे प्रति नृ दोषः स्यादित्याह ॥ जुगुप्सितमिति ॥ ख ॥

जुगुप्सितेष्वधर्मेषु मासज्जत विषयेष्वेवं न तत्रैवस्य नायेन रक्तस्य धर्मकृते धर्मोपयोगे शास्त्रितस्य महान्व्यतिक्रमः। यस्यापि त्वेन
गृहीतवाक्याद धर्मोपि धर्मोयमिति निश्चित्य स्थित इतरः प्राकृतो जनस्तस्यान्यथाग्रहणस्य निवारणमन्यैः क्रियमाणं न मन्यते
।तस्योपदेष्टुर्नयदोषः। तदुक्तं। कामिनो वर्णयन्कामान्लोभं लुब्धस्य वर्णयन्। नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन्नि
ति। कश्चिद्विष्णुलीलाश्रवणादेः साकारोपासनस्यांतरंगस्य वहिरंगेणाग्निहोत्रादिना व्यवधानमाशंक्य तिरोधर्मस्य जर
ति। कश्चित्तु निराकरणे प्रत्यवायजन्यादीश्वरार्पणेन यथावत्कृतस्यादिति वर्णाश्रमक्रियायोगस्य जाति। तयोः प्रथमः श्रेयानित्याह॥

जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः। यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य नि
43 वारणं जनः॥३॥ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि। यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं ४३
को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः॥४॥ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः। तल्लभ्यते दुः
खवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा॥५॥ ॥ख॥

सकेति॥७॥ अपक्वः साधकः स्वात्मभूमिकायाम्। अथवा विद्याभरणप्रत्यवायादनेनैततः स्यान्नाथ न घटत्वस्यानेय यदि पतेत्तर्हि अमुष्य पति
तस्य किमभद्रमभून्न किमपीत्यर्थः। विष्णुभक्तिवासनासद्भावादिति भावः। अभजतां तु निरीहानेन स्वधर्मतः को वा अर्थ आप्तो न कोपी
त्यर्थः। विषयस्य प्राप्तस्य अनर्थत्वादित्यर्थः॥ अनर्थत्वमेवाह। तस्यैवेति॥६॥ हेतोरिति सम्प्रत्यर्थं षष्ठी। यत्तस्य भ्रमतः ब्रह्माद्यैर्न लभ्यते
कारकस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तदर्थं प्रयतेत। यत्तु विषयसुखं तत्तु अन्यत एव लभ्यते दुःखवत् नहि दुःखं केनापि प्रार्थ्यते। तत्र
हेतुः। कालेनेति। गभीररंहसा दुर्लक्ष्यवेगेन। सकेति किंचास्य धर्मत्यागेन न ततः पतनमप्युपपद्यते। यतो नैव अहो विमुक्तः रसो न अनुपतनमेव ना

ज्ञानुत्कदाचित्कथंचित्प्रमादेनापि संस्मृतिर्नाव्रजेत्। अन्यथा तु नास्ति हि। तस्य धर्मनिष्ठत्वं समयथा स्खलितः स्थानान्न च्यवेतेत
यानायामितिव्याति नैवेद्दृष्टान्तः। भगवान्हो व्यास उपगूहनमानसमालिंगनं यस्मै रसज्ञायैव वस्तु नियन्ता भगवान्होपस्य सतया। अ
त एव कथं चिद्विस्मृतमपि नास्ति सुखं पुनर्हरिरिति स्मरति। अत एव नन्यथा वते। नारदः व्यासः॥ ५॥ अथ पर्वतादिज्ञानयोगादिकं नु
त्कर्षयन्न एवं नन्द्वर्लिंगं विनालसाज्ञात्व्यानोनुभवतीत्याह॥ अपः स्मृतिमिति॥ ७॥ अपः स्मृतिं नास्ति मार्गं उदस्यत्यस्मिन्लिप्यति।
रामदमादीन्न प्रवृत्तिलिप्तंतः प्राप्नोति केवलबोधो ब्रह्मज्ञानं केवलं अमम एव शिष्यते। नन्वज्ञानं। स्वार्थेऽलिंगप्रत्ययः॥ मत्वर्थीयानामपि
नैवैज्ञनोज्ञानुत्कर्षयनाप्रजेत्तु मुकुन्दस्येत्यन्यवदंगस्य सति। अन्यन्मुकुन्दाङ्घ्रिपद्मं पुनर्विहानुमिच्छेन्नवसम्यहोजन॥ ६॥ २
अपः स्मृतिं नास्ति मुदस्यतोत्रि नोक्लिष्यतीति ये केवलबोधलब्धये। तेषां घामसो हि केवलं प्रकाशिष्यते नान्यथा यथा स्थूलतुषावघा
तिनां॥ ७॥ अथापि ते देवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि। जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोपि चिरं विचिन्वन्॥ ८
स्वार्थिकत्वं। उमादिवत्। नन्वज्ञानांगानामेव ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानान्नज्ञानेन विष्यति किं तत्रत्याह॥ अथापीति॥ ८॥ अथापि ज्ञानांग
नुष्ठानेऽपि हि विनिश्चितं नज्ञानं किं तु केवलं मात्र। अन्यः न हि सांगतापि ज्ञाने षु एको विजनस्य विविन्वन्नात्मानिपरस्परं। अयमर्थः। यथा
साकारनजने ज्ञानायासेनेतत्त्वाधिगमो नैव संदर्शो सा विना प्रवेशो तु स्यवस्तु हि केवलं सा ज्ञत्वात्। ननु केवलेष्वपि तर तोपाम व्यक्ता
स्कलितसानिति। तस्मात्सा यजनानि तेषाम हित्वा जिज्ञासुना किं तावानवर्त्तते लभेदित्याह॥ ज्ञानेति॥ ९॥

ज्ञानेज्ञानविषयेप्रयासंश्रमाद्यनुष्ठानंत्वदीयानांविष्णुभक्तानांवाङ्मौकथानंमन्त्रःश्रवणादिस्तित्रिनाड्यमाणाएवनतन्यत्कुर्यन्तःसन्तो
मुखवितायया। यावदीयमानाअपिसन्तःकथासौदर्यात्सुधाचूलतांजनतांस्पर्धे। स्थानएवस्थिताःनतुतार्थविशेषोभक्तिःकर्णेविदग्ध
असाक्षिध्येपिजयेप्रायशइतिसमायवचनंतुभक्तिविशेषार्थं। यद्यपित्वमन्यैर्नाजितःतथापिकृपारूपमभिज्ञानानन्तंजितःवशीकृत
सिमत्स्माहाहातोसात्यर्थः॥ उक्तरूपेसदाचारप्रमाणयति॥ कुतेति॥ ब॥ हेत्वमनूव्यापित्वयोगिनोपालापिराद्वायोगेनचिलवितासिद्धि

ज्ञानेप्रयासमुदपास्यनमन्तएवजीवन्तिसन्मुखरितांभवदीयवार्तां। स्थानेस्थिताःश्रुतिगतांतनुवाङ्मनोभिर्येप्राय
44 शोजितजितोप्यसितैस्त्रिलोक्यां॥ ला॥ त्वेहत्वमन्वहत्वोपियोगिनस्त्वदर्पितेहानिजकर्मलज्जया॥ विशुध्यन्त ४४
न्नैवकथोपनीतयाप्रपेदिरेज्ञोऽच्युतनेगतिंपरां॥ १०॥ ब॥ ॥ ब॥

मालोक्यत्वकिमेवाभिनाड्स्तुकत्वदर्पितेतितिविशेषणत्रयेणतनुवाङ्मनोभिरित्येतद्विवृतं। तत्रईहामने श्चेष्टेतिमनसोव्यापा
रउक्तः। निजकर्मेतिकायस्यव्यापारस्यकथेतिवाचः। उपनीताभिरुचीकृतास्तत्त्वेनसाधनानितेनविशुध्यन्तःसास्मीतिनिश्चयेन
ज्ञात्वाऽभिज्ञःसुखेनपरायतःपरगम्यनादितातेऽच्युतस्यगतिंप्रस्तुतस्थान॥ एवंज्ञानयोगादुत्कर्षमुक्त्वोपसंहरति॥ नदिति॥ ब॥

तत्रस्मात्। आत्मकृतेस्वकर्मविपाके विविधफलेत्तुंजानएवनतु न्यान्यारज्जमाणः तापत्रागिति वावोमुत्स्याकुक्केर्दायवदर्के नपक्कवर
नायत्वादावश्यकत्वमुक्तं॥ अह्मा॥श्राकृ॰॥१०।१४॥ ननु किं जन्मा प्रायश्चित्तेनैवपापक्षयात्तत्व मुझे हानमुदेष्यती तिवेलत्राह।
॥ केचिदिति॥ छ॥ केवलाप्रायश्चित्तनिरपेक्षा॥ कार्त्स्न्येनेति। यथाप्रायश्चित्तभेदाद्भिन्नपापक्षयः नैवमत्रेत्तु तत्र किंत्वेकेनसर्व
पापक्षयक्रमेत्यर्थः। तदेतद्दृष्टांतेनव्यंक्तं नीहारमिति प्रायश्चित्तैः सावशेषाशुद्धिः। नत्वात्तु पुनः पापप्रवृत्तिनिवारणादास्ते
तिव्हास्याह॥ नतथेति॥ छ॥ हे राजन्नपराजित् आदिशब्दाद्दानपदानतीर्थादयः प्राणोजीवनंतत्पुरुषेषुवैष्णवेषुनिषेवया॥ विप्रो
तत्रेतु कृपासुसमीक्षमाणोभुंजानएवात्मकृतविपाकं। द्रह्माख्यपुर्न्नि विदधन्नमस्तेजीवेततयोमुक्तिपदेसदा
यस्ताक्॥११॥ केचित्केवलयाभक्त्यावासुदेवपरायणाः। अघं धुन्वंतिकार्त्स्न्येननीहारमिवभास्करः॥१२॥ नत
थाह्यघवान्राजन्पूयेततपआदिभिः। यथाकृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेवया॥१३॥ सध्रीचीनोह्ययंलोकेपंथाः
क्षेमोऽकुतोभयः। सुशीलाःसाधवोयत्रनारायणपरायणाः॥१४॥ ॥ छ॥
द्विविधवामुख्यमधिष्ठानमन्याधिष्ठानं विनानक्तिः॥ किंचप्रायश्चित्तेभ्योभक्तिरविशिष्टेत्याह॥ सध्रीचीनइति॥ छ॥ सध्रीचीनः साधुःय
त्रभक्तिमार्गेसाधवःसायनत्वनाः साधनवैगुण्यादिविघ्नः॥ इतोपितेभ्योभक्तिविंशिष्टेत्याह॥ प्रायश्चित्तानीति॥ छ॥

ननिःपुनंतीतिनिश्चयेननपवित्रयंति।नारायणपराङ्मुखंयथास्यात्तथाचीर्णानि।अयमर्थः।नकिलतैःप्रायश्चित्तैःक्षीणेनपूर्वेषु
पापेषुनश्यति।किंतुव्यवहार्यत्वमात्रंतत्सहितैस्तथैववाद्वयमपीतिनतेषुवैशिष्ट्यं।अतएववहिःशुद्धिःप्रायश्चित्तैःअंतः
शुद्धिःकृष्णकर्मैवेतिहृदयान्तेमयंजितं।६।१।नाम्नैवसर्वपापजयइत्यत्रनिदर्शनमाह।।एतावतेति।।छ।।गुणाःसौंदर्यादय
ःकर्माणिस्तन्यपानादीनि।नामानिनारायणादीनि।एषामन्यतमस्यसंकीर्तनंपापजयायसमर्थमित्येतावतालंनैवज्ञातं

प्रायश्चित्तानिचीर्णानिनारायणपराङ्मुखं।ननिःपुनंतिराजेंद्रसुराकुंभमिवापगाः।।१५।।एतावतालमघनिर्ह
रणायपुंसांसंकीर्तनंभगवतोगुणकर्मनाम्नां।विक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणइयाय ४५
मुक्तिं।।१६।।प्रायेणवेदतदिदंनमहाजनोयंदेव्याविमोहितमतिर्बतमाययालं।त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधु
पुष्पितायांवैतानिकेमहतिकर्मणियुज्यमानः।।१७।।   ।।छ।।

वा।यत्रअजामिलोपिमुक्तिमाप।अकुलीनांस्त्रियंलातिगृह्णातीत्यजामिलः।सोप्यात्यपिशब्दार्थः।नारायणायेतिविक्रुश्यासन्नमृत्युःकी
र्तयित्वातत्रपुत्रंविक्रुश्यनतुहरिंकिंचअघवान्अशुचिरपिम्रियमाणःअत्यवस्यावितेनापि।नचैवंवेदेकिमितिसर्वेनाङ्गीकुर्वंति
कर्तीत्यतआह।।प्रायेणेति।।छ।।यदिदंनाम्नोमाहात्म्यंमधुनामपुष्पेणअर्थवादेनपुष्पितायांफलश्रुतौअलाभमात्रदानंतुकदाचित्फलिता
वैतानिकेयज्ञसंघेघनेमहतिविस्तृतेकर्मणिमाययामोहितत्वेनमहाजनःप्रायेणधर्मेप्रवर्तते।ननुतत्कारितावित्यर्थः।अमोहिताःकेभक्तिमेवा
नुतिष्ठंतीत्याह।।एवमिति।।छ।।

भावोक्तिः । मेयमस्य अथ अथापि प्रमादेन त्वयैः उरुगायो विष्णुः वादः संकीर्त्तनं । एवंभूते वैरगलत्वान्न कस्कति द्वारान
किसामात्म्यस्त्रोति ॥ तेदेवेति ॥ छ ॥ नोपसीदत न समीपे गच्छत । तर्हि किं तान्प्रतिगंतव्यमिति तानाह ॥ तानिति ॥ छ ॥ ता
नमंतु नूतान् । अनुनूत वा वीत छट्टोपच्छदनापेन तदा तेषां युष्मान्स्वर्जुष्टान् । वैमुख्यमेव दर्शयति ॥ जिह्वेति ॥ छ ॥

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं । ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्यमीषां स्या
त्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः ॥ १८ ॥ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्र
पन्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे ॥ १९ ॥ तानानयध्वमसतो वि
मुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रं । निःकिंचनैः परमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्म
निबद्धतृष्णान् ॥ २० ॥ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं । कृष्णाय नो नमति
यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २१ ॥

गुणसत्वादि क्रमधिकल्पप्रदत्तं नामयत्र येषां ॥ यमः स्वभृत्तान् । छ ॥ ननु सांख्ययोगाभ्यासवलात्त्वविविक्तमह
ति पुरुषस्य मम सुखं नयने न भविष्यति किं नच्या । तत्राह दास्यामी ॥ पातेनेसाक्षि ॥ छ ॥

प्रथमंकथासुधापानेनततःकथानायकेभक्तिस्ततोन्यत्रवैराग्यंततःकथानायकस्वरूपज्ञानेनततःस्वपदप्राप्तिः। यथाय
मार्गस्तथान्योपि। आत्मनःस्वस्यसमाधिःअविजिघ्रयितत्वेनदर्थेयोगोयमनियमादिसेवा। तद्बलेनप्रकृतिजयःतत
स्तद्बहितभुक्तसमप्राप्तिः। अनयोर्मार्गयोर्मध्येद्वितीयेश्रमः। तत्वानिविंशतिः।२१। एवंभक्तिसामान्यस्यक्तत्वात्तद्विशेषा
नस्कवानःसात्विकीत्रिस्वस्थितिः॥ अहोजुल्यादि॥ ॥ अहोसत्याः ममपृथ्वीः अमीमिदृशवासिनःयन्तिपृनय
ति।४।१०। अत्रस्वधर्मेतिविधिसिद्धार्थाःकृता। अभिजनःकुलं। तपःकृच्छ्रादिः। श्रुतंशास्त्रं। ओजोमनःपाटवं। तेजःकीर्तिःप्रता
पानेनतेदेवकथासुधायाप्रवृद्धभक्त्या विशदाशयाये। वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथाञ्जसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यं।
46 ॥२२॥ तथापरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठां। त्वामेवधीराःपुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतु ४६
सेवयाते॥२४॥ अहोममामी वितरंत्यनुग्रहंहरिंगुरुंयज्ञभुजामधीश्वरं। स्वधर्मयोगेननजंतिमामका निरंतरंक्षोणि
तलेदृढव्रताः॥२५॥ मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः नाराधनायहिभवंतिप
रस्यपुंसःभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपाय॥२५॥
वः शौर्यंप्रज्ञा। बलंदेहसौष्ठवं। पौरुषंसंभावना। बुद्धिर्मतिः। योगाःकर्म। हियस्माद्धनादिहीनायःयूथपाय गजेंद्रायतुतोषाग
तोहिकर्मजयाचेस्कृतवान्॥ ॥

द्विषड्द्वादशगुणा धनाभिजनादयः । अर्पयं अस्त । इहितं कायचेष्टा यद्वारा मोदमस्तप । शौचेजांत्सार्जव विरक्तता ।
ज्ञानविज्ञानसंतोषाः सत्याहिंसा द्विषड्गुणा इत्यत्रोक्ताः । षड्गुणा इति पाठे यजनादय ।। अर्पव अर्पयं इहितं कायचेष्टा ।
अर्थः पश्वादिः । प्राणो जीवनं । स्वपचः । भूरिमानो वड्गा वा विप्रः । अनेनाविष्णुप्रीत्यर्थमाचारो हि बाके सर्वस्यपन गवद्र्प
णेतात्पर्य ।। प्रह्लादोनृहरिं ।७।९ अथ कर्मत्वा नामिश्राद्धादीनां कुवन्न तत्कर्तो विधिनिषेधातीततां दर्शयति ।। देवेति ।। ७ ।।

विप्रान् द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठं । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं
पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः ।। २६ ।। देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना
यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तं ।। २७ ।। स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ।
विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ।। २८ ।।

आप्तनृणां अवसरे याप्तानां अतिथीनामित्यर्थः । विश्वदेवप्रलय लवल्यतिथिपूजानिलयश्राद्धानां पंचमहायज्ञकरणेन दे
वादीनां नायमधमनो नाप्युपकरणे ऋणी । सर्वात्मना सर्वभूतेषु भगवद्भावदर्शनेन । कर्तं भेदकृतां भेदनं दृत्यस्वरूपं ।। विधिमती
तता मुक्त्वा निषेधातीततामाह ।। स्वपादेति ।। व ।। अन्यभावो भेददृष्टिः । विकर्मपापं उत्पतितं अकस्मात् हृदि निविष्टः वित्तमादेव
ननु मत्या । ननु निःश्रामस्य नग्नते न नूपायत्वं [illegible] हृदि निविष्ट इति । वस्तुसामर्थ्यात् इत्यर्थः । कस्मात् ज्ञानेनानी
।१२।५। वस्तुसामर्थ्यमेवाह ।। युद्धिरिति ।। ५ ।।

शास्त्रं

देवेज्यस्कन्ध।विद्याविद्यानराधुपासनाश्रुतं अध्ययनवेदान्तरश्रवणं।दानंगवादेःपात्रेऽपणं।जयोमत्रादिजपः।क्रियाअग्नि
होत्रादिकर्मसत्वात्मनामृषभ नसात्विकश्रेष्ठविशुद्धोर्जितसत्वाकारत्वात्प्रसादाः श्री.कृष्ण॥११॥छ।उक्तेर्थनिदर्शनमाह॥ते
नेति॥छ॥तेदैत्यादयः अत्रताश्चते अत्तव्रतपसञ्च श्री.कृष्णः॥११॥२॥अस्पोवप्रवृत्तायांविषयाधनर्थेष्ट्रयाम्पतत्याह॥बाध्य
तिद्वाभ्यां॥छ॥नस्मसात्करोतिकृत्स्नशःसस्कराणि।अथयज्ञानमिश्राश्रितिस्तोति॥सनसाधयतीति॥छ॥नसाधयतिन
॥शुद्धिर्नृणांनतुतथेज्यदुनाश्रयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः।सत्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छु
द्धयाश्रवणसंभृतयाययास्यात्॥२९॥तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः।अव्रतातप्ततपसोमत्सगान्मा
47 मुपागताः॥३०॥वाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेन्द्रियैः।प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयेर्नाभिभूयते॥३१॥यथा ४७
ऽग्निःसुसमिद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात्।तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः॥३२॥नसाधयतिमांयोगोनसां
ख्यंधर्मउद्धव।नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता॥३३॥भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसतां।भक्तिःपु
नातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात्॥३४॥संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य।लील
कथारसनिषेवणमन्तरेणपुंसोभवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य॥३५॥
वयाक्रेनातियोगाष्टांगरूपचित्तवृत्तिनिरोधः।सांख्यंप्रकृतिपुरुषविवेकः।धर्मोनित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्वाध्यायोमंत्रजपः।तपः।पञ्चाग्न्यादित्यागःसंन्या
सः।ऊर्जिताउत्कटा।अपिसंभवात्सजातेःपिसंभूतमात्राअपिपुनातिकिंपुनःश्रो॥श्वपाकोस्यजः श्री.कृष्ण॥११॥१४॥अंतरेणविनादवोवनव
ह्निःअत्रोर्जितेश्वकालालाकृयतिपदानिज्ञानमिश्रत्वेवाज।श्रुकः॥११॥४॥अतःप नपुष्टमाक्रिस्कातिष्ठ॥अक्रामइति॥छ॥

श्चकामो न किमात्मकामः। सर्वेषु उक्तामुक्तेषु कामो यस्य स भक्तियोगः श्रद्धाभक्तिः। परं पुरुषं त्रिसृष्टा मुक्तः॥२॥ मुक्तिकामस्य विशेषतो।
न भक्तिमेवाह्रियेते स्याह॥ यत्पादेति॥३॥ पलाशदलश्रेगुल्याद्यावयवः॥ विलासः सौदर्ये। कर्माणपाशे नैते स्मिन्निति कर्माशय
स्थित्वा। ग्रथितं गुंफितं उद्ग्रथयतीति श्रेणुणक्षर्यि विदितं। रिक्तमतयः सोस्मीति भावकाः स्रोतदिन्द्रियं। तद्धुनोद्धयतीति।
यद्दूणमतयः। तं प्रपद्य सद्गति भावकाः भेदभावनायां ह्रिये यत्र पगस्त्रीतिमतेः प्राणित्वं भवेद भावनायां नुहातैवेति निःकृता। स्मर
अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः। तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं॥३॥ यत्पादके पंजपलाशवि
लासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः। तद्वन्न रिक्तमतयो यतयो विरुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदे
वं॥३४॥ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः। प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता॥३५॥ न दानं न त
पो नेज्या न शौचं न व्रतानि च। प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनं॥३६॥

एतं शरणं। कुमारानुष्टुप्॥४॥२०॥ नवास्यामन्योपि बहूनाम्यो व प्रयोजकमिति॥ नालमिति हे असुरात्मजाः दैत्यबालाः वृत्तं सद
चारः। व्रतानि हरिदिनोपवासादीनि। अमलया शुद्धया विडम्बनं आवर्नायनं घटनं। नन्वत्र भगवत्प्रीत्याद्युपस्कृत विषये नैवालमिति
भविष्यति। तत्राह द्वाभ्यां नायमिति॥३॥

नयोधनानि। भूतिर्भैश्वर्ये। कामाः कामसाधनानि। क्षणभंगुरायुषो मर्त्यस्य यतश्चलाः। परो ब्रह्मवर्षादसूया। धक्कादः।१६।ए
कयेत्युक्तं तत्र हेतुमाह॥ नयमिति॥ ६॥ द्वितीये देहाद्यावासिनिवेशात् यद्भयं तन्मायया स्यात्॥ किं तद्भयमित्यत आह॥ ईश्व
रस्वरूपाद्युपाधिनाश्च यद्भूतस्य संसारित्वभ्रमं द्वैश्वरत्वास्मृतिश्चेति। गुरोर्देवताबुद्धिः। यदा स्वैवं बुद्धिर्जायते तत एकस्य गुणो
पासनाद्युपास्यस्यात्मा ज्ञातौ तस्यातिशय्या तयास्फुरणात् तत्रैवाद्युपाधिः प्रेमा भ्रविपायायाश्चावरकत्वानिवृत्तिरात्मकामता।
रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः। सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य
कियत्प्रियं चलाः॥४०॥ एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः। तस्माददृष्टश्रु ४५
५८ तदूषणं परं भजेत्सैकयेशं जितात्मलब्धये॥४१॥ भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृ
तिः। तन्मायया तो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा॥४२॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष
त्रिक एककालः। प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम्॥४३॥ ॥ॐ॥ ॥
वन्नवतीत्याह॥ भक्तिरिति॥ ७॥ भक्तिः प्रेमालिका। विष्णुं विना क्षणमपि नावतिष्ठते। ततश्चालनो वृषभवानुभवः तस्य स्वपदा
नेदस्वरूपतया स्फूर्त्यावि विरक्तिः प्रकारः। प्रपद्यमानस्य लक्ष्मीगवर्गणेऽजनतः। एककालत्वे दृष्टान्तः। यथेति। यथा भुंजानस्य प्रतिग्रा
संसुखबलक्षुधा निवृत्तयस्तुः। त्रिषु जातेषु कार्यकत्वमापादा। इतीति॥ ८॥

न पुरुषैः ८

अनुवृत्तिरविच्छेदः॥ निमिकृ वि॥ ११॥ रा॥ न त्वेवं फलावाप्तिरित्यत्र निदर्शनमाह॥ एवमिति॥ छ॥ हेतुः साधनं अर्थः प्रयोजनं कर्म

उद्यमः। फले विकल्पाइ निषष्ठी स्थाने योगेतिवदसंज्ञायामप्यलुक्। अञ्जसा अक्लेशेन॥ ग ह एवासक्तस्यापि भगवत्सं

ता उपायमाह॥ यदिति॥ छ॥ युज्यते तत्परा भूयते। असवः प्राणाः। वसु धनं कर्म कायचेष्टा पृथक्त्वं विष्णुबुद्धिबहिर्भा

वः तैर्देहादिभिः। अपृथक्त्वात्सर्वात्मकविष्ण्वाराधनबुद्ध्या विष्णोर्हि मूलं मुक्तः। ४८॥ न वराजो दिन जन वह विष्णु न त

इत्स च्युताङ्घ्रिं जनतो न च हत्या न किंचिर्विरक्तिर्भगवत्स्य योधः। भवंति वै भागवतस्य राजन्ततः परां शान्तिमुपैति सा

क्षात्॥ ४४॥ एवं सुरासुरगणाः समदेश काल हेत्वर्थकर्ममतयोपि फले विकल्पाः। तत्रामृतं सुरगणाः फलमंज

सापुर्यत्पादपंकजरजः श्रयणान्न दैत्याः॥ ४५॥ यद्युज्यते सु वसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदस

त्पृथक्त्वात्। तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेपृथक्त्वात्सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनेन॥ ४६॥ न ते रविंदाक्षपदोपसर्पणं

मुधा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः। यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदादृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः॥ ४७॥ तस्मिन्न भवत्त्वाविखि

लात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ। भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यम्॥ ४८॥ ॥

ने फलविकल्पइत्याह॥ नते इति॥ छ॥ सुहृत्वादप्रत्युपकारे उपकारकत्वं प्रियत्वान्नसुखसेव्यत्वं। आत्मत्वान्निकटस्थत्वं। यद्यस्मात्

पृथगात्मनः भेदबुद्धीनपि नोस्मान्न भवत्तमात्मत्वं वपुरदादृश्य। ददृशिति चानसि। वैवस्वतः। ८।२४। भगवल्लोक ध्यसतिकृतार्थतामाह॥ त

स्मिन्निति॥ छ॥ आत्मा तात्विकः। हेतुर्निमित्तकारणं तेन। सृष्ट्यादि न कार्यमूर्तिर्स्य पत्तस्मिन्नतरां भावं विधत्तामिति। इमहात्मनंद

युवयोः यशोदानंदयोः। उद्धवः॥ ४६॥ न किंचित्सुकृतं सकृयते

भागवतटीका ॥ श्री ॥

तपस्विनां तापत्रयसंतप्तानां मलं कालुष्यं जिणोति नाशयति। एधती यद्भिर्नानो विषयसौदर्योत्र। सतां साधीर्विधाय शुद्धत्वात्॥ ए
मुः सम्पात्॥४८॥ नामुद्धवं कोरन्यमुपायं चाङ्गे तिं इति। वस्तुतो गच्छन्त्येन निःशङ्कं प्रतिपत्त येषु नः पुनर्वचनं न दोषाय। नह
तइत्यादि॥ ब्रा॥ इह दृष्टश्रुत सुखरूपायां सक्तो भगवतीति विशेषणे विषयसौंदर्यादेव भक्तिनिर्वाह इत्येव मर्थमुक्तं॥४९
आत्मायितं। कथमिति। प्रत्येकं विनाशद्रूपानिर्देशाद्योमहत्पादीनां प्रत्येकं शुद्धिहेतुत्वं। आशयश्चित्तं। जन्मासवासनविन्नमु
यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः। सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथापदांगुष्ठविनिः
५१ सृता सरित्॥४९॥ न सतोन्यः शिवः पंथा विशतः संसृताविह। वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत्॥५०॥ ध ४८
र्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता। मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि॥५१॥ कथं विना रोमहर्षं द्रव
ता चेतसा विना। विनानंदाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाशयः॥५२॥ यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च
रूपं। आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो मां॥५३॥ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भ
॥ ॥ब्रा॥ ॥
वाध्वनीश। पश्यामि नान्यच्छरणं तवाङ्घ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात्॥५४॥
ड्विरिति स्पष्टं न स्पष्टयति॥ यथेति॥ ब्रा॥ ध्मातं तप्तं कर्मानुशयो लिंगदेहं तद्भक्तियोगेन भजतीति भक्तिरेव भजने हेतुर्न प
लोकाजेत्युक्तो यथायुद्धमनेन तदं। भगवानुद्धव॥१॥ ब्रा॥ ... मतस्तु यामो ज्यायः। उद्धवः॥१॥९॥ मन्ये इति॥ ब्रा

असतिदेहादावात्मत्वाधानदृष्टेः [illegible] अमरत्वमप्यकृतश्चिह्नयं नेत्याह। विश्वेति विश्वात्मनाकाल्पेन। अमरत्वं तु सावधि

कत्वाद्यथ। आभूत संप्लवं स्थानममरत्वं हि नाष्यत इति वचनात्र। कविर्निर्मि।।११।। २।। मुग्धानां किं मुक्तेरपि दुर्लभेत्याह।

। [illegible] न्निति।।५४।। राजन्परीजित्र। पतिर्दृष्टोपद्रवनिवारणात्र। गुरुर्हितोपदेशात्। भवतां पाण्डवानां देवं अदृष्टो

पद्रवनिवारणात्। प्रियः प्रीतिजननात्। कुलपतिः पोषणात्। किंकरः आज्ञाकरणात्। अतः कारणादेवमस्तु। मुक्तं

मन्येकृतश्चिह्नयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं। उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मनायत्र निवर्तते ती।।५५।। राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः। अस्त्वेवमं-

ग भगवान्भवतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं।।५६।। यस्यानिन किमेगावस्य कि-

यना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः। हयावन भक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः।।

५७।। तस्माद्धरेरागविषादमन्युमानस्पृहा भयदैन्याधिमूलं। हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजता

दो मुक्तिं ददाति न तु भक्तिं। भक्तिदाने तु भक्तस्य सन्निधानं कार्यं न मुक्तिदाने।। मुकुः।।५।। हा। भजमानस्तु मान्द्दैवैनष्याश्रीयत इत्याह।

।। यस्येति।।५७।। अकिंचनाःसुप्रसन्नाइन्द्रादयः।। गुणा ऐश्वर्यादयः। गुणैः समासते गुणद्वारा सम्यग्वसंतीत्यर्थः। महतामि द्दानात्

गुणा महद्गुणाः। असति [illegible] किं [illegible] नोपर्यं [illegible] तस्मादिति।।५८।। रजोवजः कार्यं तृष्णादि नाग। स्नेहपाशः मन्युः क्रोधः

। मानो लघ [illegible] मंडलं यस्मिंस्तदृहं। धृष्टादपि नृसिंह।।५।। नकिं वहु नाजकिमेमैवकामादि

…अतः सम्यगुक्तमाह। सङ्गति। सवर्गः नन्वेक… न्नविंशतीवर्ग उक्तम्…
४ विंशतिवर्गः। … अमूर्तक्रियायवग्रा हि … सर्वथा विकल्पः। आद्यसर्वत्र प्रकरणे कस्येक कथनेन यतितासि
युज्यमाना क्रियमाणा वसा सिद्धेर्मोक्षः कपिलः देवहूतिं ॥३२४॥ इति श्रीहेमाद्रिदेवकृतायां कैवल्यदीपिकायां क्रियाप्रक
रणं॥ ॥उपायेनेत्युक्तं। तत्रेतिकर्तव्यतायकुमिदानीमारभते॥ अथेति॥ छ॥ तत्राण्वंग सामान्येन जयति॥ कायेनेति
॥छ॥ मनसा संशयः। इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः रूपोपलब्ध्यादिबुद्ध्या निश्चयः। आत्मना अहंकारेण चाभिमानः। वाग्…र्थे…
तेनानुक्तस्य संकल्पहेतोर्महत्तत्त्वस्य संग्रहः। इन्द्रियैरित्यसिद्धे कायादुक्तिनैकैकव्यापारस्यापि गतत्वात्। अत एवानुकल्प…
नयुज्यमानया तस्मात्भगवत्यखिलात्मनि। सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये॥६०॥ ॥इति श्रु
50 तफले विष्णुभक्तिप्रकरणं॥ ॥अथ विष्णुभक्त्यंगप्रकरणं॥ तत्र विष्णुभक्त्यंगवर्गस्य लक्षणभेदाश्च
॥कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्। करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति सम ५०
र्पयेत्तत्॥१॥ स एकोनविंशतिधा षड्विंशद्वर्गः। त्रिंशद्वर्गः। षड्विंशतिवर्गः। पंचविंशतिवर्गः। चतुर्विंश
तिवर्गः। एकोनविंशतिवर्गः। अष्टादशवर्गः। पंचदशवर्गः। त्रयोदशवर्गः। द्वादशवर्गः। एकादशवर्गः। दशवर्गः। नव
वर्गः। सप्तवर्गः। षड्वर्गः। पंचवर्गः। चतुर्वर्गः। त्रिवर्गश्च॥ ॥
त्यकर्माणां विकल्पादि… अथमेवाशङ्क्य। यद्यदितिवीप्सया सर्वस्य यावद्देहं क्रियमाणस्यार्पणमित्युक्तं। तत्किं निषिद्धमप्यनुमतं नेत्या
ह। स्वभावानिति। स्वस्य … विहितं नित्यमित्यर्थः। न पापादि किंचिदपि निषिद्धमित्याशयेनाह… नेत्याह। अनुस
तइति। आत्मवायोः स्वभावमित्यनेनानुसृतम्… इति भावः… प्रकाशे। तेन इदं नारायणायेति…
मर्पयित्वान्यथेत्यर्थः। अत्र ह्यतश्चतुर्थी निर्दिशता… तत्फलं… भगवदर्पणत्वेन सर्वस्य कर्मणः करणीय संगतितिल

अंतरंगत्वंचपूर्वंहृदिस्थस्मात्परमात्म[illegible]नंतरास्मिन्नसान्नूतानामंगानामुपलंभात् । बस्कंतस्त्वेकस्मिन्नेवसर्वसद्भावादेकवर्गत्वं ।
अवस्थाभेदेनतन्न[illegible]दनेकत्वं । तत्रषड्विंशद्वर्गं दर्शयन्नद्यस्यापूर्वं वर्गमाह ॥ तस्मादिति ॥ ॥ तस्मात्लोकद्वयस्या
पिसदोमूलात्प्रपद्यतनिर्विण्णः समित्पाणिराचार्यमुपतिष्ठेत् ॥ श्रेयः सत्कर्मसुमध्येउत्तमंतन्नंगात्प्रभृत्येवतप्त[illegible]णिवे
देतात्पर्यविद्यातेणयतोवायतोजानुजन्वनिष्ठांप्राप्तउपशमाश्रयमित्यनेनैवशिष्यवात्सल्यादयोप्यन्येगुणाज्ञेयाः
एतेवयपयोन्तरमंतरंगाः । तत्रषड्विंशद्वर्गः ॥ तस्मात्कुलेप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमं । शाब्देपरेचनिष्णातंब्र
ह्मण्युपसमाश्रयं ॥ २ ॥ तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेत्गुर्वात्मदैवतः । अमाययानुवृत्त्यायैस्तुष्येदात्मात्म
दोहरिः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

तत्रगुरुकुलेगुरुरेवआत्मादैवतंचयस्यआत्मवद्दैववच्चगुरुंसत्कुर्यादित्यर्थः । गुरुरनन्त्मा[illegible]सिविसफलं । तद्रूपैयस्यदेवेष
गानक्रियपादिवतथागुरौ । तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनइति । मायाकपटं । अनुवृत्तिः शुश्रूषाद्यैर्धर्मैर्हरिस्तु
ष्येत् । ननुकथंज्ञेयाहरितुष्टिः । तत्राह । आत्मानुष्येत् । आत्मतुष्ट्या विष्णुतुष्टिरनुमेयाविष्णोरात्मनोर्बिंबप्रतिबिंबत्वादित्य
र्थः । ननुहरौतुष्टेपिकिं । तत्राह । आत्मदइति । [illegible] ॥ सर्वोत्ति ॥ छ ॥

सर्वत्रइहामुत्रभोगेषु। असंगश्चनासक्तिः मित्रेदितिसर्वेष्वच्छितायातेःसवध्यते। संगःसोनिध्यं।२ यथोचितमितिक्रमात्।
दुःखिषुखिषुलेषुदयादीनित्राणि।५॥ ग्रन्थयोविनय श्रद्धातत्वतःगौचंस्नानलाद्येवाह्यं। रागद्वेषादिनाहिंसमातनं।६
तपउपवासादिस्वधर्मनिष्ठात्र।७तितिक्षाक्षमा।मौनञ्च भाषणामितभाषणंवा।९स्वाध्यायोद्वादशाक्षरादिमन्त्रजपः।
१०।आर्जवंसरलता।११। ब्रह्मचर्यंगृहस्थानाञ्चतौस्वदारनिष्ठा। अन्येषांनुस्मरणंकीर्त्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं।संक
ल्पोऽध्यवसायःक्रियानिर्वृत्तिरेवच।इत्यष्टांगमैथुनवर्जनं।।१२।। अहिंसाद्रोहाद्याचरणं।।१३।। द्वंद्वसंज्ञयोर्मानापमानादिद्वयेः
5/ सर्वतोमनसोसंगमादोसंगस्वसाधुषु।दयामैत्रीप्रश्रयंचभूतेष्वद्धायथोचितं।।१४।।शौचंतपस्तितिक्षांचमौ
नंस्वाध्यायमार्जवं।ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः।।१५।।सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां।वि ५२
विक्तचीरवसनंसंतोषयेनकेनचित्।।१६।।श्रद्धांभागवतेशास्त्रेमनिंदामन्यत्रचापिहि।मनोवाक्कर्मदंडंचसत्य
संशमदमावपि।।१७।।श्रवणंकीर्त्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः।जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितं।। १८।।
समत्वंतुल्यबुद्धिः।१४सर्वभूतेषुआत्मनईश्वरलेनानुवृत्त्यादर्शनं।१५कैवल्यमेकाकिता।१६अनिकेततास्थानाभिमानराहित्यं।१७
चूलवस्त्रखंडपरिधानं।१८यदृच्छालब्धेनालंबुद्धिः।१९भगवत्प्रतिपादकेग्रन्थेद्वामन्यत्रप्रतिपादकेयानिंदामित्येके।२०।दुःसंक
ल्पपापानुष्ठानचापलानांरोधनं।।सत्यंमृषावादवर्जनं।२४।।समःविषयेभ्योबुद्धेरुपरतिः।२५ दमश्चक्षुरादीनां।२६ चरमादीनिक्रमःरह
नेर्जन्मादीनांश्रवणादि त्रयंच।२७।तदर्थंहरयेसर्वस्वचेष्टात्तदर्पणाहीइष्टमिति।।१८।।

नावेक्षः स्वमां वारल आत्मस्यावरणं। षष्ठीविषयो द्वितीया दृष्टादेर्दारादेश्च तादर्थ्ये परस्मै इष्टादये निवेदनं समर्प्पणं यत्
तस्यापितादरं यस्मिन्नेव। ...खिलयोरपि तस्य तेनैव निर्दिश्यादेकत्व।३०। दानादानौ तत्र र्थ्यं शुश्रूषया॥ एवमिति॥ छ॥ यथा
कृष्णे तथेत्यर्थः। कृष्ण आत्मा नाथो येषां ते... धर्मियांतेषु सौहृदमनेनिमित्तं वंधुत्वं। मनुष्येष्विति जातिविवक्षायां किंतु नयतत
दाह। महत्स्विति। महान्तो गुणैरुत्कृष्टाः साधवः सदाचाराः उभयत्र ग्रहणमनेनेदं न परिवर्यार्थं॥२९॥ अनु अनुवृत्ता ३८
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं। दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं॥२८॥ एवं कृष्णा
त्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदं। परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु॥२९॥ परस्परानुकथनं पावनं भग
वद्यशः। मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः॥३०॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिं। भ
क्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं॥३१॥ क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकि
काः नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः॥३२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥
अविलम्बेन कथयन्ति ते। किंभूतं भगवद्यशः। भगवतो यशो यस्मिन्ननुकथने। ३४ किमिति परस्परेणाह मिथ इति नाति भगवतीत्यर्थ
सिद्धा तुष्टिः सुखं निर्वृतिः तापापगम इति। इयमात्मनः॥ एतच्च यत्परस्परानुकथनादि वस्यान्तरे ... तयोति ... वदन्ति मिथः यशस्त्रय
स्मरन्तः स्वयं। स्मारयन्तोऽन्यैः॥२६॥ अथ षड्भिरादिगुणानुष्ठानस्य फलमाह॥ भक्त्येति। भक्तिर्भगवद्भजनं। तया भक्त्या प्रेम उत्पन्नम
कौश्चिकानाह। विभ्रतीति। उत्पुलकामुद्भूतरोमाञ्चां। रुदन्ति आनन्दाश्रूणि मुञ्चन्ति। नन्दन्ति सुखमनुभवन्ति अलौकिकाः लोकवाह्य
ताः। अतो विक्षुः। अनुशीलयन्ति तल्लीलामनुकुर्वन्ति ... मनोविशिं एतत्साक्षात् ... तूष्णीं भवन्ति उपशाम्यन्ति। यतो निर्वृताः
संप्राप्तपरमानन्दाः। कुतः पुनर्नवामगत्व मिलत आह॥ इतीति॥छ॥

तद्रुच्यया भागवतधर्मोत्थया भक्त्या सर्वांगत्वे लिंगमिति भावः॥ अवबुद्धो निमि।११।३। त्रिंशल्लक्षणमाह। सत्यमिति॥छ॥ इज्या भगवदुद्दे-
शेन हविस्त्यागः। त्यागः काम्यनिषिद्धकर्मणां। समदृशः रिपुमित्रोदासीनेषु तुल्यबुद्धयः। ग्राम्येहा विषयार्थं चेष्टा। नृणा-
मिति। सुखार्थं प्रयत्नस्य दुःखफलत्वावेक्षणं। आत्मनः असंगोदासीनतयानुसंधानं। अन्नाद्येत्युपलक्षणं हेमवस्त्रा-
द्याः आदिशब्दात् फलमूलादेश्च। तेभ्यश्च आकाशातिथिजलचरादिभ्यो गृहस्थार्थैर्विभागः। यथार्हं इति यत्संविभागो-
र्हता। तेषु च तेषु आत्मन ईश्वरस्य च ज्ञानं। विशेषतो मनुष्येषु ज्ञानाधिक्यात्। हे पाण्डव युधिष्ठिर। अस्येत्युक्तिनयेन

52 इति भागवतान् धर्मान् शिशी जन्म नस्मात्तद्रुच्यया। नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तरां॥१४॥ त्रिंशल्लक्षण॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः। अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं॥१५॥ संतोषः सम- ५२
दृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः। नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं॥१६॥ अन्नाद्यादेः संविभागो भू-
तेभ्यश्च यथार्हतः। तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव॥१७॥ श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः। से-
वेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं॥१८॥ नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः। त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वा-
त्मा येन तुष्यति॥१९॥ वर्णाश्रमावृत्तिः॥

पुवतः स्थितं शास्त्रं निर्दिशति। महतां गतेः स्यस्य सेवा चित्रानुवृत्तिः। सा चास्य प्रकृतिस्मृतिरूपाज्ञानुल्लंघनात्। इज्यापूजा। अवनतिः प्रणा-
मः दास्यं किंकरत्वं सख्यं आहिताश्रयातिथ्य श्रद्धाहितैषेव प्रवर्तनं। व्यसनेवा परित्याग स्त्विविशेषाखिलज्ञानमित्युक्तस्य सात्त्विधर्मस्य भगव-
ज्ज्ञानेन भक्तिरूपेण यस्मात्सर्वात्मा भगवान् तुष्यति...पायेन धर्मेण सोजार धर्मातनान्नुष्ठानव्यवधानेन। त्रैवर्ग्या-
त्मतत्वेन भावनं। त्या नितुष्यणतानि चात्मसमर्पणं स्यात्। ...
त्। अंगाशिवर्गक प्रथमया। नानदः युधिष्ठिरं।७।११। वर्णाश्रमवर्गमाह। दत्त्वा विसादि। ते

मनुष्यादि:परिस्वियोसाय्यमत्रत्मा तात्पर्येण। ननुयथाकथंचित् दुःखेगृहमार्जनादिकं।।१।।मुखे लज्जाभावेण आदिका।।२।।निंदा भ्रात्यादृष्ट्य

तविषयनेतस्पृहो।।३।।इह दृसीता भ्रात्रादि।।४।।सर्वत्रब्रह्मपदादि षु व्यसनेकालन्त्रयं।।५।।जितासाध्यात्मन।।४।।६।।तपः श्रयापिताहि

ज्ञहानिवृत्यर्थाधिष्ठत्याग।।७।।मदर्पितेः कर्मनि।।८।।ममकथाकथन।।९।।अहंदेवः पतिर्येषांतेमदेवाविष्कत्वम।।१०।।की

त्रैनमेकाकिन।।१२।।निर्वैरमहिंसा।।१३।।साम्यंशत्रुमित्रोदासीनेषुतुल्यबुद्धिता।।१४।।उपशमोनिरभिमानिता।।१५।।हेमुद्गः।।देहेगे

हेंषुमयिमनानुदृष्याविरत्मयादेहहति तितिक्षाय।।सर्वत्रजतोव्यसनावगताजिहासयातपसेतुंद

स्या।।२०।।मत्कर्माणिनिमित्तथयायानित्यमहेविषयेगाढुणकोतेनात्मनिर्वैयशाम्योपशमेनप्रुत्राजिहासयागेहदेहा

त्मबुद्धे।।२१।।अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेन्द्रियात्माभिजयेनसम्यक्।।सछ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंत्र

मादेनयमेनवाचा।।२२।।

हेवाहंममेतिबुद्धिहानिश्चया।।१६।।अध्यात्मयोगोमोक्षशास्त्राभ्यासः।।१७।।विविक्तमेकांतः।।१८।।प्राणादीनामभिजयःक्रमात्प्राणाया

मप्रत्याहारधारणाभिः।।अत्रप्राणादिवत्कुलेष्वभिजयस्यैकत्वादेकत्वं।।१९।।सत्सु श्रद्धासम्यक्बुद्धिः।।२०।।ब्रह्मचर्यंप्राग्वत्।।२१।।

संप्रमादोभक्तिसाधनानामनावनं।।२२।।वाचायमोमौनं।।२३।।

१ × सर्वत्र मज्ञा वा विचक्षणेन ज्ञानेन वा विज्ञानाविराजितेन योगेन धृत्युद्यमसत्वयुक्तो लिंगेभ्यो हेरक्रम्या लोहमारव ॥ पंचविंशतिवर्गः ७

सर्वत्र स्थिरचरेषु मज्ञा वो मत्स्वस्रा विरव्यायते तद्रूपते येन तज्ज्ञया। सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युपनिषदोत्थो वोधो ज्ञानं। २४ अनुभवो विज्ञानं तैश्च विराजितं सुपरेहितं। २५ योगो निरोधसमाधिः ॥२६ धृतिर्धैर्यं फलसिद्धौ विकल्पाभावः। ३ उद्यमोऽनलसत्वं। सत्वं क्लेशसहत्वं। एतान्यधिकारिविशेषणत्वाद् उपांगानि नित्यत्वगानि। अत एवैषां तृतीयया पंचम्या वा निर्देशः। १ कुशलः अलहं विशेषहस्तु निपुणः। २ लिंग लिंगदेहं अपोहितु मोक्तुं क्षमः। ३ यात्कालिदं तिरास्कोत्यर्थे लिट्। ४ अहमोऽहंकारः। अपर्वः पुत्रादौ। ५

× स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनं। दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनं ॥२३॥ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं ॥२४॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ॥२५॥ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥२६॥ ५३

53

५। पंचविंशतिवर्गमाह। स्वधर्मेति। विधर्मो निषिद्धः परधर्मश्च। २ ग्राम्यधर्मः स्त्रीद्यूतादिसेवा। ५ मेध्यानि ज्ञाहविष्यादि मितं तु। अर्द्धं सव्यंजनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च। वायोः संचारणार्थं च चतुर्थमवशेषयेदिति। ७ क्षेमं सशंकाद्यनुपद्रुतं। ८ स्तेयमविधिना द्रव्यादानं। ११ पुरुषो विष्णुः। १२ स्थैर्यमचंचलत्वं २० प्राणजयः प्राणायामः शनैरनतिसहसा। २१ आसनादिलक्षणं जयोपायश्च पातंजले। हृदि मनोधिष्ठाने प्रत्याहारः प्रत्यानयनं ॥२८॥ छ॥

धिष्ण्यानां प्राग्युक्तानां हृदयपुण्डरीकादिस्थानानां एकेन देशेन विशिष्टा प्राणधारणा कार्या प्राणिस्य समादितिप्राणधारणा क्षिप्तादि
रावयाचित्तस्य धारणेति पातञ्जल एकस्मिन्देशे चित्तं धार्यमित्यर्थः ॥२३ लीलास्मितावलोकादि ॥२४ समाधानं ध्यातृध्येयरूपे
णावस्थानं ॥२५ एतैः स्वधर्माचरणाद्यैः जितप्राणो जितचित्तः । अन्यैः कामादिविजृम्भसङ्कुमार्गगमनोद्भु च्यातृज्ञानरूपेण अस्मन्मा
र्गेण अनतन्द्रितः अनलसः ॥ कपिलः ॥३॥२२ ॥ चतुर्विंशतिवर्गमाह ॥ मल्लिङ्गेति मम लिङ्गानि येमद्भक्तास्तेषां दर्शनादित्रयं ।

धिष्ण्यानामेकदेशेन मनसा प्राणधारणं । वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥२७॥ एतैरन्यैश्च पथिभि
र्मनो दुष्टमसत्पथैः । बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥२८॥ चतुर्विंशतिवर्गः ॥ ॥ मल्लिङ्गमद्भक्तज
नदर्शनस्पर्शनार्चनं । परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ॥२९॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ।
सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ॥३०॥ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं । गीततांडववादित्रगोष्ठीभि
र्मद्गृहोत्सवः ॥३१॥ ॥

येषां दर्शनादिहस्त्रक्रमिति तथा । पद्माद्यत्र लिङ्गानि विषयत्वेन दर्शनादेः षट्को अन्तर्विंशतित्वानुपपत्तिः ॥ परिचर्या
पुष्पधूपनादि ४ प्रह्वीभावता ६ अत्र अनुवृत्त्या ॥८ पर्वतयसादि ॥१३॥

पात्राद्वारकादिगमनं। बलिः कुष्मांडपद्मादि। तयोर्विधानं॥१५ वार्षिकपर्यस्थिति विशेषनिर्देशस्तत्र फलानि॥ कार्याणि॥ तत्र पर्य
रात्रं॥१६ व्रतं देवार्चनादिनियमः॥१७ प्रतिमास्थापने उद्यानादि करणं वक्ष्य॥१८ उद्यमश्च॥१९ सामर्थ्ये नु सहस्त्रलि
उद्यानं पुष्पाणामुपवनं तु फलानां॥ आक्रीडो जलक्रीडादिस्थानं। संमार्जनं मलकरनिरासः॥ उपलेपो गोमयादिना॥
सेको जलसेचनं। मंडलवर्तनं यत्नेन रंगमालिकादिकरणं। एतैः रूपैः गृहशुश्रूषणं॥२० मानोदर्पः॥२१ दंभः परवंचनं॥
यात्राबलिविधानं च सर्वं वार्षिकपर्वसु। वैदिका तांत्रिकादीक्षा मदीयव्रतधारणं॥३१॥ ममार्चास्थापने श्रद्धा
स्वतः संहृत्य उद्यमः। उद्यानोपवनाक्रीडापुरमंदिरकर्मणि॥३३॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः ५४
गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया॥३४॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनं। अपि दीपावलोकं
मे नोपयुंज्यान्निवेदितं॥३५॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते॥
॥३६॥
यत्र स्वयमपि वस्तु तत्रान्यत्र तात्पर्यं। यथा। अभ्यागते॥ पमपुरं श्रद्धस्य कंतुनकहिं हिंविशुद्दिलादीश्चतो न पावलोकमपीसस्यदे
वायस्वयमन्येन वादवस्त्र देवाय तो गमालिधनो पयुंजीते सत्र तात्पर्यं। प्रसादबुद्ध्यात्तु निवेदितं ग्राह्यमेव। अन्यथा वि
माल्यं शिरसा धार्यं नैवेद्यमुद्दयेत्। तयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिता॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जयेम
महात्मा दिवशुद्धावाविरोधः॥२४ सर्वेषामापणस्य फलमाह। यद्यदिति॥३६॥ इष्टं धर्मसाधनं। प्रियं सुखसाधनं॥३७॥
अर्चास्थापनादेः फलमाह॥ मदर्चामिति॥३८॥

मादिप्रवृत्तपूजकस्यपात्रप्रासादादानांप्रवाहोनिर्वाहस्तदर्थंपूजापाश्रितान्नृत्तंत्वादानकारयेत्॥ तत्रश्रुतस्तेन
नेतिपूजापुष्पादियात्रायत्रनानादेश्याःसंमिलितानिश्चयस्यनिविक्केतुंग्रस्पदंमिलंतिसाउत्सवः पूजाहर्षः॥ क्षेत्र
केदारः।आपणोहट्टः।पुरंपत्तनं तत्रामप्रमुख्यं।ग्रामः केवलभूद्वासः।साष्टिता समानप्रजावली।इयात्प्राप्नुया
त्॥ प्रतिष्ठा।परक्षेत्रे देवकुलंजीर्णोद्धारणंरूपेणप्रतिमास्थापनं।सद्भपरप्रतिमायाःप्रासादमात्रकरणं।ब्रह्मलो
मद्वोसप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढं।पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायाश्चोत्सवाश्रितान्॥३७॥ पूजाद्दा
नप्रवाहार्थंमहापर्वस्वयाचयेत्।क्षेत्रापणपुरग्रामान्कृत्वामल्लाष्टितामियात्॥३८॥ प्रतिष्ठयासार्धं
त्रैमसप्तनात्भुवनत्रयं।पूजादिनाब्रह्मलोकत्रिनिर्मतसम्पतामियात्॥३९॥ विंशतिवर्गः॥ निषेविते
नानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा॥क्रियायोगेनशस्तेनतातिहिंस्रेणनित्यशः॥४०॥ ॥छ॥ ॥
कं तदाधिपत्यंब्रह्मलं त्रिनि स्वकृतेः प्रतिमाप्रासादपूजादिनिर्मितसमतामेव।भगवानुद्धवं॥१२८॥विंशतिवर्गमाह॥
निषेवितेनेति॥छ॥ अनिमित्तेनेति काम्यः।स्वधर्मोवर्णाश्रम।महीयान्प्रथमकल्पानुष्ठितः॥ तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधा
नानिक्रियायोगः।तपउपवासादिकायिकंकर्मस्वाध्यायोमन्त्रजपोवाचिकं।ईश्वरप्रणिधानंविष्णुध्यानंमानसंतस्यत्रि
विधस्यशस्तत्वंदेशकालपुरुषवयोन्यानातिहिं[illegible]परित्यागात्।उक्तंचभगवतापातञ्जलनाभ्यतपाद्यावि
त्तप्रसादमवाधमाननास्येतिमन्यतइति॥ माइज्यामिति॥छ॥

मद्भिक्षुर्यंशालग्रामोदितस्पर्शनादि १७ सत्यमास्तिवस्री । १८ असंगमोनिःसंगता ॥ १० अहिंसास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः शौ
चसंतोषस्तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमः । १५ आध्यात्मिकमोजःशास्त्र ॥ १६ सद्धर्मो विरुद्धकर्मकः । आशयो ऽतःक
रणं । श्रुतमात्रा न तु वस्तुतो दृष्टा गुणा यस्मिन्नुता । निर्गुणा विषय अवस्था तिरोभावः । कपिल ॥ ३ ॥ ९ ॥ एकोनविंशतिव
र्गमाह ॥ सच्छुडयेति ॥ छ ॥ अत्र प्रथमश्लोकोक्तिग्रहस्य द्वितीयश्लोकोक्तवानप्रस्थस्य तृतीयश्लोकोक्तं यतेश्चात

मद्भिक्षुप्रदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः । भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च ॥ ४१ ॥ अध्यात्मिकानुश्र
वणान्नामसंकीर्तनाच्च मे । आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥ ४२ ॥ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परि ५५
संशुद्ध आशयः । पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥ ४३ ॥ एकोनविंशतिवर्गेः ॥ सच्छुडयान्
गवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथ
यापुण्यया च ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ×महतां बहुमानेन दीनानामनुकंपया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥ ७२ ॥ ×७

नःपरं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो विरुद्धकर्मकः षड्कारणमिति श्लोकत्रयस्यार्थः भगवद्भक्तनो वार्त्तिकवर्जनादि । २ जिज्ञासा श्रम ।
मनसात्मा ऽभ्यासः । ३ अध्यात्मिकयोगनिष्ठा तदर्थानुष्ठानं । ४ । पुण्यश्रवःकथा विरुद्धकथा । ६ पुण्या विरुद्धकर्मकथा । ७ । ३
यैर्द्रियेति ॥ छ ॥

55

अर्थेंद्रियारामा। अर्थकामलुब्धात्मेः सह गोष्ठीसमाप्नेस तत्वं। तत्रारज्ञानरज्ञायाश्रप्यभावः। क्विंचनः सेवायाः।८ तत्समताः
स्वबुवंदनाद्यः।९ विविक्तदुर्यविजनप्रीतिः। सा बाल्मनपरितोषे सति आत्मनि सुखद्रूपेपरितोषः सुखं तेनानपेक्षा तावि
नाविविक्तदुर्येभिध्यावारत्वात्। तदुक्तं। कर्मेंद्रियाणिसंयम्यय आस्तेमनसास्मरन्। इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते इति। स च परितोषो हरिकथां विना। हरिकथाकर्णनापेक्षात्वस्येवेत्यर्थः।१० पारमहंस्यं परमहंसधर्मः।११ अस्मृत्या
अर्थेंद्रियारामसंगो लब्धतृष्ण्यात्समतानामपरिग्रहेणच। विविक्तरुच्या परितोषआत्मन्विना हरेर्गुणपी
यूषपानात्।।४५।। अहिंसया पारमहंसचर्यया स्मृत्यामुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना। यमैरकामैर्नियमैश्चानि
दयानिरीहया द्वंद्वतितिक्षयाच।।४६।। हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरयागुणाभिधानेन विजृंभमाणया। भ
क्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चांजसा रतिः।।४७।। अष्टादशवर्गः।। ।।
वासनोच्छेदक्षेन विक्षेपकथामृतपानेनमद्यहिंसा स्मृतिश्रेयहेतुः।१३ पूर्वोक्तकेवलकथापानमुत्रतु शास्त्रद्वारेति भेदः। यमनियमा
व्याख्याताः।१५ अनिंदामार्गोतरस्य।१६ निरीहायोगक्षेमार्थचेष्टाराहित्यं।१७ तत्परकर्णपूरविजृंभणकर्णालंकारभूतायागु
णाः ऐश्वर्यादयस्तेषामभिधानं।१९ हरेर्गुणाभिधाव्यसामर्थ्याद्भार्षत्वात्समासः। विजृंभमाणयेति स पैतृतीयातैः संवर्ध्य
ते। सदसदितिकार्यकारणरूपेसंगो न तिष्ठेत्पानिरहानिः द्वावपि स्थिरेति द्वयमुक्तं।। सनत्कुमार इत्युक्त।।४७।।२०।। अष्टादशवर्ग
माह।। मयीति।।३

सत्वोज्ञावो निष्कामात्मज्ञनवृत्तिः ॥ सर्वभूतेषु निस्कृ बधिष्ठातेति साम्यं ॥ ३ असंसर्गो निःसंगत्वं ॥ मुनिर्मननशीलः ॥ शरण्मा
श्रयः ॥ आत्मवान् जितमनाः ॥ ६ अनुबंधः पुत्रादिस्नेहः असदाग्रहो ममाहंभावः ॥ ७ दृष्टप्रकृतिपुरुषयोस्तत्वं येन ज्ञानेन ॥ १८
बुध्यावस्थानं जाग्रदादि भिन्नपदर्शनमात्मव्यतिरिक्तज्ञानं ॥ आत्मनाजीवेनात्मानं परमात्मानं यच्छुषाद् गीन्द्रियावच्छिन्नेन
सूर्येणार्के गगनस्थं सूर्यं ॥ आत्मदृक् जीवस्वरूपं विमृशन् ॥ प्रथमं तु कालिंगलिंगयशरीररहितं प्रतिपद्यते जानाति ॥ त
मपि भावेन सत्येन मत्कृपाश्रवणेन च ॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥४८॥ ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वर
56 धर्मेण महीयसा ॥ यदृच्छयोपस्थितेन संतुष्टो मितभुङ्मुनिः ॥४९॥ विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आ ५६
त्मवान् ॥ सानुबंधे च देहेऽस्मिन् अकुर्वन्नसदाग्रहं ॥५०॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ निवृत्तबु
ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥५१॥ उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥ मुक्तलिंगं सदाभासमस
ति प्रतिपद्यते ॥५२॥ सतो बंधुमसतश्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ॥ पंचदशावर्गः ॥
तोसति असत्ये प्रपंचे स्थितस्य सतः सत्यरूपस्य परमात्मनः आभासवत् ॥ ततस्तस्यैव सतो बंधुर्योसौ सोहमिति ज्ञानं ततो सतः
प्रपंचस्य चक्षुर्मिथ्यात्वप्रकाशकं ततः सर्वत्रानुस्यूतं व्याप्य स्थितं ॥ ततो द्वयं सौस्यपहमेव वेति विदुर्यमिति ॥ कपिल ॥३२७
 पंचदशावर्गमाह ॥ अद्वेति ॥ ॥

अनुकीर्त्तनं नामोच्चारणं । २ परिचर्य्यायां शुश्रूषणादि । सर्वाङ्गैः अष्टभिः तथा च दोर्भ्यां पद्भ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा
वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित इति । अङ्गचेष्टा संमार्जनादि । ९ ईरणमुच्चारणं । १० भोगो विषयार्जनं । १३ । सुखमुपभोगः । १४
इष्टादेश्च मदर्थत्व । १५ आत्मनिवेदनं ज्ञानं । आत्मनिवेदनमित्यलुक् । न च यथा स्यात्तथा लक्ष्यते इति क्रियाविशेषणं । आत्
त्मसमर्प्पणमिति व्याख्याने मय्यर्पणं च मनस इत्यनेन पौनरुक्त्यं । भगवानुद्धव । ११ । १९ त्रयोदश वर्गमाह । कुर्यादिति ॥ ७
श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनं । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ ५३ ॥ आदरः परिचर्यायां स
र्वाङ्गैरभिवंदनं । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ ५४ ॥ मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणं । म
य्यर्प्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं ॥ ५५ ॥ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं म
दर्थं यद्व्रतं तपः ॥ ५६ ॥ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदनां । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ ५७ ॥ त्रयोदशकं ॥ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मा
त्ममनोरतिः ॥ ५८ ॥
स्मरन्मामेव ॥ मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविचित्रेस्वच्छत्वादिरूप । मद्धर्मस्तु मद्धर्मानुष्ठातृषु मुदात्मसु मयि समाविष्टेषु मनो
रतिः । मनोग्रहणं मनः प्रधिकारतिरित्येवमर्थं ॥ ५ ॥ ७ ॥

देशस्थजावासेन।६ देवादिषु येमङ्गलास्तद्यरितानियषु जपेत्स्वयवणादिभिः।७ सत्राणग्रन्यैर्मिलित्वापर्वणिश्रायतवोघन
द्वादश्यादेयात्राः।९ महोत्सवांश्च।८ महामंदथैविभूतयश्चामनायाः।। सर्वभूतेषु आत्मनिवमामात्मानंमपावृतमतिनो
हितंवहिः कालरूपमंतरंतर्यामिरूपा।१० केवलंमुद्धाज्ञानंप्रपंचस्याधिष्ठानमितिमन्यमानःमद्भावोमद्बुद्धिःसमाजन
सेवा।।११ इल्कसोमजविशेषः ब्रह्मण्योब्राह्मणेहितः।। विषमेषापिसमंमत्स्वरूपंपश्यतीतिसमदृक्।।१२ स्वयस्वरूपैव
देशाम्बुण्पानाश्रयेतमङ्गलैःसाधुभिःश्रितान्। देवासुरमनुष्येषुमङ्गलाचरितानिच।।५८ पृथक्सत्रे
57 णवामसपर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेद्गीतनृत्यादिमहराजविभूतिभिः।।६० मामेवसर्वभूतेषु ५७
वहिरंतरपावृतं। इक्षेतात्मनिवात्मानंयथारवममलाशयः।।६१।। इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनम
हाद्युते। सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः।।६२।। ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येर्केस्फुलिंगके
। अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः।।६३।। विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीं। प्रणमे स्वयमन्यांसंतं पाठः
द्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरं।।६४।।
स्वांदशंप्रहंबुद्धिंमन्योममबुद्धिश्चकानाल्लोकव्रीडोयाः।।३।। एतदनुष्ठानस्यावधिमाह।। ।।यावदिति।।छ।। ।।राम।।

ब्राह्मणादिषु[illegible]सर्वेषां:[illegible]गुणाकृतंतैणम्[illegible]यं.७

नोपजायते न साक्षात्भवति। उपासनायाः फलमाह। न चेष्विति॥ ८३॥ मद्भावो मत्सन्मान रसाद्व उपलक्षणं। सर्वे भूतेष्विति सर्वे। स्पर्द्धो गुणाधिकैः सह साम्येच्छा। असूया गुणेषु दोषारोपः। तिरस्कारो मानभंगः। अथवाल्पालबुद्धिर्गोर्वा। विर्यंतीति विशेषाऊर छंतीति संस्कारा गैः सह नश्यंतीत्यर्थः। हि स्फुटं न क्षमा तिमात्रे॥ भगवानुद्धवं॥ ८४॥ द्वादशवर्गमाह॥ गुरुशुश्रूषयेति॥ ८५॥ न न्यातात्पर्येण शुश्रूषा। अर्पणं गुरावेव। र साधव श्च भक्ताश्च सा धवः। केवलस्य धर्म निष्ठाः। ४३ ईश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरप यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते। तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः॥ ८५॥ न चेष्वप्नातं मद्भा वं पुंसो मानवयतो चिरात्। स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि॥ ८६॥ द्वादशवर्गो॥ गुरुशुश्रूष याभक्त्या सर्वलाभार्पणेन च। संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च॥ ८७॥ श्रद्धया कं मलकथायां च कीर्तनैर्गु णकर्मणां। तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः॥ ८८॥ परामृष्टः पुरुषो विशेष्टः तस्याराधनं सर्वधर्मार्पणं। ५। कथायां श्रद्धया श्रवणे नेत्यर्थः। गुणा ऐश्वर्यादयः कर्माणि सृष्ट्यादीनि। ६। लिंग मधिष्ठानं प्रतिमादि ईक्षा दर्शनं। ८। अर्हणं पूजा॥ नचान्यशब्देनान्येषामप्युक्तत्वान्न द्वादशवर्गश्रुतिहानिरिति शंक्यं। इह च शब्दानिर्दिष्टे नैवार्गैर्वर्गसमाप्ते विवक्षितत्वात्॥ हरिराक्तिति॥ ८९॥

मनसा कामैस्त्वाञ्चिन्तानुवर्तनैः। साधु यथा स्यात्॥२॥ एवं द्वादशवर्गानुष्ठानेन। षड्वर्गे मनःषष्ठानीन्द्रियाणि इत्थं न फलान्वे
षण समर्थे भगवति भजनाय सौन्दर्यादिगुणैर्यथा ततः॥ लब्धवतेष्विन्द्रियान्याह। निशम्येति॥ छ॥ निशम्य श्रुत्वा कर्माणि स्तुध्या
दीनि। लीलावतारैः कृतानि बाल्यासाध्यानि च। आक्रन्दन नारायणेत्यादि सात्त्वतेन शब्दानां। आत्मनि स्वस्वरूपे सति यस्य न तुलो
केऽत एव गतत्रपः। ततः फलमाह। तदेति॥ छ॥ बंधनानि क्लेशकर्मविपाकाशयाः। तं विष्णुं भावयते प्राप्नोतीति तद्भावस्ताहि
हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः। इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्॥६९॥ एवं निर्जितषड्व
र्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे। वासुदेवे भगवति यथा सल्लभते रतिं॥७०॥ निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्या
णि लीलातनुभिः कृतानि॥७१॥ यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति। यदा ग्रहग्रस्त ५८
इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनं॥७२॥ मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्र
पः। तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः॥७३॥ एकादशवर्गः॥ ॥ ॥छ॥
षष्ठ इत्यर्थेः आप्पर्यात्तु श्रुत्या दायास्ति। सर्वासौ भावो मनोविकारः। तस्मात् अनुकृते आशयाकृती। अर्थाद्विष्णोर्ऽयेन पुंसा स तथा। आशयो
ऽन्तःकरणं। आकृतिर्देहो वर्हापीडादि विष्णुविषये एताभ्यां येन विष्णोर्विलास सुप्रसन्नं यतो विषयत्यास्यादित्यर्थः। वाञ्जानि त्रुप्यपापानि अ
नुशेते अस्मिन्निति वाज्जानुशयो लिङ्गदेहः। महायानमा... सतीसङ्गतो भवति। अथः अजजडेन्द्रियजं हेतुं नयत्यतो। वाञ्छ
न सा गोय तद्रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः। अजक्षदः बालान्॥७७ एकादशवर्गमाह। सर्वं इति॥ छ॥

मत्रदोषः अच्युतस्यसतांसत्कथानांचकथा।।लिंगप्रतिमाआलयोधिष्ठानसूर्यादिषुराद्योभिन्नक्रमः।तुलस्याश्चसौरभ्येतत्पादस
रोजेतिवत्यादकल्पितसरोजसौरभइतिज्ञेयं।हृषकपक्षेहिसाम्यमात्रंनतुगंधसद्भावः।।तदर्पितेनैवेद्ये।क्षेत्रंद्वारकादिपद
विरजादिकामममभिलाषंदास्येनतुस्वश्रयादिसेवायांकामेनहिंचिति:साध्यासावात्रविष्णुतजनाश्रया।।ययायेनदास्यकामे
नचायुवर्जानामिंद्रियाणांशिवसद्भ्यापारेकादशांगानि।यद्वा।।७४एवमन्वयमुखेनप्राग्वर्गानुक्त्वाव्यतिरेकमुखेन
सवैमनः कृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने।करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिंचकाराच्युतसत्कथोद
ये।।७४।।मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्यगात्रस्पर्शेंगसंगमं।घ्राणंचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्या
रसनांतदर्पिते।।७५।।पादौहरेः क्षेत्रपदानुसर्पणेशिरोहृषीकेशपदाभिवंदने।कामंचदास्येनतुका
मकाम्ययायथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः।।७६।।दशवर्गा।। ।।आमुहरतिवैष्णुसाम्रुधनसंयुतासो।तस्य
त्रैयज्ञणेनातउत्तमश्लोकवार्त्तया।।७७।। ।।
रगावर्गमाह।।आयुरिति।।८८।।उद्यन्नुद्यन्नस्तंपश्चिमाद्रिंगच्छन्नसाविष्णुनिनयेनसूर्येनिर्दिशति।तस्यत्वेतस्यायुर्नीयतये
नहृतमपितस्यायुः सफलत्वादहृतवदित्यर्थः।अत्रवात्तंयेष्वन्यप्रतिगुणानिधानमेवमगमित्यभिप्रेतं।।उत्तरत्र।।घोपगानमश्लाह्निनः
।नतुव्रघमायुषोवैयर्थ्येभोगसद्भावादित्यतआह।।तरवइति।।८७।।

उतश्रहो।।विदूवाहोयामसूक्तः।श्यादिनिः सहसंस्कृतः तत्रस्त्रावेगहीननामा।।विलेछिंद्रेतिविद्ध्येवतत्कष्टं।नमएवतइ
तिनरविशेषणं।अन्नकर्णयथोपेतइतिनमएवतोपेतेइतिवकथाश्रवणमुक्तं।२ दर्दुगोमंडूकः।वशाहस्वेदयेगाथाः काथा३
३पट्टेपट्टवस्त्रं।४शवृस्यमोशावो।।वाशाद्वायपर्यो।५ वर्हे मयूरापिछं।६ कुमुजन्मवज्रमूलत्वं७ मासिलमेतनस्पृशेत।८श्रा
द्वोनाम्नःपूजार्थेःविष्णोःपादोएतिगच्छतीतिविष्णुपदीविष्णुचरणस्थेत्यर्थः।इल कास्यादाविति दीर्घोप्यस्यपदादो।९ अश्रम
59 तरवः किन्नजीवंतिजस्त्राः किन्नश्वसंस्तुत।नखादंतिनमेहंतिकिंयाभियशावोपरे।।७८।।श्वविद्धराहोष्ट्रख
रैः संस्कृतः पुरुषः पशुः।नयलक्षणपियोपेतोजानुनामगदाग्रजः।।७९।।विलेवतोरुक्ष्मविक्रमान्त्येनश्यस्त्र
तः कर्णपुटेनरस्य।जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः।।८०।।भारः परंपट्टकिरीटजुष्टम ५९
प्युत्तमांगंननमेन्मुकुंदं।शावौकरौनोकुरुतः सपर्यांहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा।।८१।।वर्हायितेतेनयने
नराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये।पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ।।८२।।
जीवञ्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योभिलभेतयस्तु।श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसञ्छवोयस्तुनवे
दगंधं।।८३।।तदश्मसारंहृदयंवतेदयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः।नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषु
सानंयावाणेवरलोहवद्धाकठिनं।।विकृतकयलजावाक्रियायोग्यदाविकारस्तदाअश्मसारित्रोमहत्तमः।१।मोनबद्धाभूतो२।३ नवव
गमाह।।श्रवणमिति।।२।।

पादयोः सेवनं नमनमित्यर्थः । वंदनं स्तुतिः । सख्यं प्रागवत् । नवलक्षणा नवांगा । प्रह्लादः पितरं ।७।५ सप्त वर्गमाह ॥ अनिमित्तेति
। अनिमित्तं निमित्तत्वाभावः । निमित्तं प्रयोजकं यस्य तेन । एवं लक्षणां क्रियायोगाः सर्वे संस्थातिहेतवः । तएवात्माविनाशाय कल्प
ते कल्पिताः पचदूषकेन । अमलः आत्मा चित्तं यस्मात्तेन शुद्धमंत्र द्रव्यात्मकेनेत्यर्थः । कृतकथाश्रवणं । तेन संस्कृता उपचिता
मल । दृष्टत्वेन पुरुषस्यारव्यातिरूपेण । वैराग्येण गुणसंगजनित रागरूपमलापनुत्या बलीयसा वशीकार संज्ञा लक्षणेना ४
श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥ ८ ५ ॥ इति पुंसार्पिता विष्णौ
भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा । तन्मन्येऽधीतमुत्तमं ॥ ८ ६ ॥ सप्तवर्गः ॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्व
धर्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं ॥ ज्ञानेन तत्त्वदृष्टेन वैराग्येन बलीयसा ।
तपोयोगेन युक्तेन तीव्रेनात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशं । तिरो भवित्री श
नकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ४ । षड्वर्गः ॥

योगोऽध्यानं योगस्सहनोपायध्यानसंगतिर्युक्तिरिति नानार्थात् ध्यानेनैवात्र निर्भासं स्वरूपशून्यमिति समाधिरितिसमाधिलक्षणं । अत्रस्य धर्मो विति:
बद्धिस्त्रीत्रयाभ्यंतरसंभूतयाबलं जमादप्रमानायप्रकृतिरिहयो नविन्त्रीतिभवितव्यं । यथा भृ तेतुस्व धर्मादि वङ्केवग्प्यंडः क्रोटिनिविष्टत्वादद्भिः लानुपपत्तिः
प्रकृतिरग्नेरिव । नवित्रीतिसाधु कारिणि ग्रयमनघुननाविजाव: । यथाहिरणिरग्नेरुत्पाद्यतत्तेजसा नश्यति । तथा प्रकृतिरीक्षितुत्पाद्यतत्तेजसा नाश्य
यतीत्यर्थः । कपिलः ।३।२७ षड्वर्गमाह ॥ वाणीति ॥ ७ ॥

पादयो: स्कलोमन: शिरःप्रणामे। हेतुर्निवासजगद्रुमगन्निवासोयस्येति निवासशब्दस्यसप्तमी विशेषणेवहुव्रीहाविति पूर्वनिपातः
नलकूवर। श्रीकृष्ण।१।१। पंचवर्गमाह॥ स्रएवतामिति॥ छ॥ चतुर्वर्गमाह॥ तस्मादिति॥ यस्मात्सद्वेषमोणाविष्णुनक्तिःफलं।
सत्वतांसत्ववतांसवृष्टेनसत्वमुच्यते॥ सूतःशौनकं।१।२। त्रिवर्गमाह॥ तस्मादिति॥ छ तस्मादन्येजीसदोषत्वात्सर्वात्मे
॥ वाणीगुणानुकथनेश्रवणौकथायांहस्तौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्नः। स्मृत्यांशिरस्तवनिवासजगत्प्रणामे
दृष्टिःसतांदर्शनेस्तुभवत्तनूनां॥९०॥ पंचवर्गः॥ स्रएवतागदतांशश्वदश्नतांवानिवेदतां। नृणांसंवदतांमत
60 हृदिनास्यमलात्मनां॥९१॥ चतुर्वर्गः॥ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः। श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्ये ६०
यःपूज्यश्चनित्यदा॥९२॥ त्रिवर्गः॥ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः। श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चे
च्छताभयं॥९३॥ तथा॥ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा। श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवा
नम न्नृणां॥९४॥ पुनर्वचनंत्रिवर्गस्यांतरंगत्वख्यापनार्थं॥ ॥इतिमुक्ताफलेविष्णुभक्त्यंगलक्षणंनेदाख्य॥ ॥
सर्वात्मत्वादात्मीयत्वेनगवत्प्रेमणीयत्वंईश्वरत्वाद्धरदत्वंश्रवणादिभक्तिहेतुःअनवमोक्ते।शुकः।२।१॥ तस्मादित्यादि॥ छ॥ तस्मा
यस्माद्भगवादावेववेदस्यतात्पर्यं। सर्वात्मनासर्वावस्थनापिसर्वदेशेषुसर्वकालेषुच॥ शुकः।२।२॥ ननुवर्गांतराणिसकृदेवोक्तानि
त्रिवर्गस्तुकिमर्थंपुनरुच्यतइत्यतआह॥ पुनर्वचनमिति॥ छ॥ तमवर्धांतिरायः। सर्वान्यसव्यपेन्नइत्यर्थःपूर्ववर्गाधिकस्योतरंग
तमत्वंतत्पूर्वस्यकांतरंगत्वमित्युक्तंभवति॥ ॥इतिकैवल्यदीपिकायांभक्त्यंगलक्षणभेदाख्य॥ ॥छ॥ नव

एवंभक्त्यंगान्युक्तातेषुसर्वेषुशास्त्रोक्तेष्वेषुप्राधान्यात्श्रवणमेवस्तौति॥ वर्गस्येतिमहिमेतिश्लोषः कोनामेति। महत्तमाश्चैकां
तेननियमेनपरायणंपरमआश्रयोयस्यसतथा। महत्तमैः कथ्यमानःश्रस्यजडइवभवतीतित्रावद। श्रतंनिश्चयं। इदंतूपद्रद
शंतूपद्रत्वयमत्कागीतात्वादि। अगुणस्यगुणस्युखबोधिव्रस्यतरूपस्युखलुख्यत्वादगृहीतगुणस्यपरस्यचरूपसुखमेवगुणोघाति
यत्कमन्यानुसुखयतिअभिव्यक्तितारतम्यात्सुखतारतम्यंभवोरुद्रः। पाद्मोब्रह्मा। मुख्यशब्दात्सनकादयः। योग २
वर्गस्य। तत्रविज्ञश्रवणे॥ कोनामतृप्येतरसवित्कथायांमहत्तमैकान्तपरायणस्य। नान्तंगुणानामगुण
स्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः॥१॥ तन्नोभवान्वैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकान्तपरायणस्य। हरेरु
दारंचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन्॥२॥ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभग
वत्कथासुधां। आपीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरं॥३॥ निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात्। कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येतविनापशुघ्नात्॥४॥ ॥
स्वसमाधेरीश्वराः वशीकृतसमाधयः समाधिबलात्कलितसकलपदार्थाअपिविज्ञगुणान्तंकलयंतीत्यर्थः। ततइति॥ख॥
भगवत्प्रधानइतिबहुव्रीहिः महत्तमैतितत्पुरुषः। विशुद्धकर्मेतवासंकीर्णं। शौनकः सूत॥१॥१८ पुराकथानामध्येनरेतरंपशु
। मैत्रेयः॥३॥१३ तर्षोविषयेच्छा। अनुवादादनुद्यैः क्रियमाणादित्यर्थः। निवृत्ततर्षादिभिश्चिन्मुक्तमुमुक्षुसकामानांत्रविरज्य
तदुक्तं। पशुघ्नोहिंसानिरतः। राजामुक्त॥१०॥१॥

श्लोकः कीर्त्तिः। ईड्यं स्तुत्यं। यत्र ये विक्रमाः। स्वादु स्वादु स्वादवः स्वादवः। उत्तमयत्र सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सुलुक्। पदे
पदे क्षणे क्षणे। शौनकः॥१॥१॥ श्रुतस्येति। मुकुंदपादारविंदं येषां हृदयेषु तत्र ते ष्वत्तस्य मुकुंदस्य गुणानुश्रवणं श्रुत-
श्रमस्य फलं। मैत्रेयः॥३॥३॥ सतामात्मनः प्रियः आत्मत्वेन ज्ञातस्य। शुकः॥२॥२॥ ज्ञानमिति। हरिकथासु को न निर्वृतः कोवा
को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः। शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहं॥५॥ वयं तु न वि-
61 तृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः। यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे॥६॥ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रम- ६२
स्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितो र्थः। तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु येषां॥७॥ पिबंति ये भ-
गवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतं। पुनंति ते विषयविदूषिताशयं व्रजंति तच्चरणसरोरु-
हांतिकं॥८॥ ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसंगः। कैवल्यसंमतपथ-
स्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात्॥९॥
रतिं न कुर्यात्। यस्मात्तास्वेव ज्ञानादयो गुणाः। आहुतिस्मरणे। भागवतसंगः शुकः स्मरति। प्रतिनिवृत्तं यत्रोदितं तत्रैव
लीनं गुणोर्मिचक्रं महदादिप्रपंचः पूर्वं येन ज्ञानेन तत्तथा। आत्मप्रसादः शुद्धसत्वात्मकत्वं उत यत्र गुणेष्वपि असंगः इ-
हामुत्रभोगविरागः। कैवल्यमित्येव संमतः पंथाः। फलसाधनत्वेनापि फलत्वेनापि शुकादिभिर्जनैर्वृत्तं। शुकः॥२॥३॥
तस्मिन्निति॥छ॥

भागवतसदसि महद्भिर्मुखरिता वाचालिता लीकृताः स्वयमेवात्मानं यथा प्रकाशयन्ति तथोच्चारिताः । महन्मनोद्भूदाश्चरणस्य
तद्वस्यत्वाच्छेषत्वं परितः सर्वतः श्रोतॄन्प्रति अवितृष विविधतृष्णारहिताः न देकानिलामाः । अशनं क्षुत् । भयं जरामरणे
चेति षडूर्मयः । मनसः शोकमोहौ प्राणस्य च तृष्णाक्षुधा । जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिव इति वचनात् । नारदः
प्राचीनबर्हिषे । ४।२७ आवेशोऽस्येति । कुशलं विहितं । वार्त्तया श्रुतयानीतः यामः प्रहरो ये । भगवान्प्रचेतसः । ४।२८
तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति । ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्ता
न्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः ॥१०॥ गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणां । मद्वार्त्तायातयामानां
न बन्धाय गृहा मताः ॥११॥ कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् । पिबन्ति ये
कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदं ॥१२॥ विम्यस्तवामृतकयोदवहास्त्रिलोक्याः पादावने
जसरितः शमलानि हन्तुं । आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गसङ्गैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥१३॥ ॥
आसवः पुष्परसः कीदृशं महतां मनस्तो मुखान्निःसृतं मनस्त इति प्रथमार्थे तसि मनःशुद्ध्या महद्भिर्वर्णितमित्यर्थः । क्वचित्कदाचित् । देहं
भृतामित्यर्थे नुमागमः । देहकृद्रसस्य रागादिका या अस्मृतिः स्वरूपाज्ञानं । कर्मणे त्रामिलिताः । सुहृदः श्रीकृष्ण । १० । १ ॥ विम्यास्ते
प्रगल्भाः अमृतसुधा । उदवहा नद्यः सरितो गंगा त्रयस्तत एव त्रिलोक्याः पावनाः । शमलानि पापानि । आनुश्रवं कथातीर्थं
श्रुतिभिः श्रवणवृत्त्या । अंघ्रिजं गंगा । अंगसंगैः स्नानादिभिः शुचीनाः शुचिषदः । उपस्पर्शमाचमनं । सामीप्येन सेवा च । तीर्थद्वयाप
स्पर्शसाध्यस्य शुचित्वस्य सिद्धवन्निर्देशात् । कार्यकारणयोरपि पर्यविपर्ययरूपा निशयोक्तिर्विर्यं । ये उपस्पृशन्ति ते भुवयः सुरित्यर्थः । भला

अमंगलघ्नत्वेन गीयते। प्रतिवासरसातत्यार्थे शब्दत्रयग्रहणं श्रवणान्तरं सान्नाभ्यक्षार्थं। शुकः ॥१२।३ गंधः कीर्तिरामोदश्च। कोशो
भांडागारे। कुड्मलपद्मे कोशि धान्या च। श्रुतिर्वेद। चरणग्रहणं कार्त्स्न्यैकदेशस्यैव श्रुतिगोचरत्वेन सद्भिकारित्वैरिति द्वाभ्यनाथे र
मन्नग्राणगयरसेनयानार्पेषि नायया सि। येत्वत्कीर्तिश्रवणनिष्ठास्तेषां मनो न सज्जसीत्यर्थः॥ ब्रह्मा विष्णुः।३।९ श्रवण र
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयते भीक्ष्णममंगलघ्नः। तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेमलां भक्तिमभी
प्समानः ॥१४॥ येतु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं। भक्त्या गृहीतचरणः पर
याचतेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ॥१५॥ इत्थं परस्य निजधर्मनिरुत्सयात्तलीलातनोस्तदनुरूप ६२
विडंबनानि। कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥१६॥ ॥इतिमुक्ताफ
ले विष्णुश्रवणं॥ ॥
माहात्म्यस्पर्दिशमुक्त्वोपसंहरति॥इत्थमिति॥१६॥ परोनिराकारः। निरुक्तायजितुमिच्छा। आपेमनिर्दिष्टुतस्यरूपमनुविडंबनानि अ
नुचितानि। तस्य तद्रूपमाहात्म्यपर्यालोचनेतत्सदृशानीत्यर्थः। जगत्सृष्ट्यादिकर्त्तुर्हि किं सादिकीटनिरसनेकियत्को कुर्यं। कर्म
पापं कर्षति हिंसा श्रूयाद् वानितियाज्ञश्वाशीः। अनुवृत्तिं भक्तिं॥ ॥इति कैवल्यदीपिकायां श्रवणलक्षणं॥ ॥ र

इतिश्रीमन्नारायणेति

मुकुः॥१०९॥श्रवणंस्कृत्वाकीर्तनंस्तोति।अयमितिः॥छ॥अयमजामिलः।।निर्वेशः प्रायश्चित्तं।अतोनः अनुयतः मदवदवदृतदरूप
यदायस्मिन्नेवकाले।तेनैवकालेननिमिषत्रयमात्रेण किंद्वादशाब्देन।यतोनामव्याहरणात्तद्विषयाविष्णुविषयामतिर्भवति।
अतदितरैः प्रायश्चित्तैस्कल्पपापक्षयमात्रफलत्वात्।निष्कृतंप्रायश्चित्तं।यदयहरणंसुसंस्कृतेषुनामसुशत्रमतिशयार्थं
पत्नुनस्तनमश्लोकगुणोपलंभकंव्याहर्तुर्विष्णुगुणज्ञानंकरोतितदितरैस्तोधिकंपुनःपापप्रवृत्तिनिवारणात्।तस्मात्तैर
॥अथविष्णुकीर्तनं॥ ॥अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसामपि।यद्व्याजहारविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः।
॥१॥एतेनैवह्यघोनोस्यकृतंस्यादघनिःकृतं।यदानारायणेत्येतज्जगादचतुरक्षरं।।२॥स्तेनःसुरापोमित्र
ध्रुक्ब्रह्महागुरुतल्पगः।स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोपरे।सर्वेषामप्यघवतामिदमेवसुनि
ष्कृतंनामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः॥३॥ननिःकृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुद्धत्यघवान्व्रता
दिभिः।यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकं॥४॥नैकान्तिकंतद्धिकृतेपिनिःकृतेमनःपुनर्धाव
तिचेदसत्पथे।तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्वभावनः॥५॥ ॥छ॥
प्रायश्चित्तरैकांतिकमावश्यकंहियस्मात्।असत्पथेधावतिमनःअथेकाम्यकर्मकरोति।तत्तस्मात्निर्हारमत्यंतनाशंगुणानुवादःविष्णोर्गु
णात्प्रतुदत्यनेनतयैवादयतिपतन्नामव्याहरणं.........निवारणंस्त्वत्वंभावयतिविशुद्धोजितसत्वमतःकृत
णंकरोति।ननुअजामिलेनपुत्रनामग्रहातेनविष्णुनामेतियेनत्राह॥सांकेत्यमिति॥छ॥

सांकेत्यं विष्णोरन्यत्र संकेतितं । पारिहास्यं विष्णुरसीति परिहासेनाबोधितं । स्तोभं गीतालापपूरणार्थं गृहीतं । हेलनं किं विष्णुनेति नि
दार्थं गृहीतं । विष्णोरिदं नामेति ज्ञातं वेत्त्वात्पर्यं विनापि फलप्रदमित्यर्थः । यद्यपि विष्णुनामैव पुत्रनाम ज्ञातं च । तथापि संभ्रमाद
ज्ञातमिति येन त्राहि । पतितइत्यादि ॥ छ ॥ अवशेनसंकल्पं विनाव्यथावेगाद्येनिर्गतावर्णास्तेदेवात्र विष्णुनामरूपाज्ञाताइत्यर्थः ।
तथापि यातनां नाहतिपापजयात् । कीर्त्तनेन तत्र न निष्पन्नं श्रवणेन तु निष्पन्नमेव । अन्यकीर्त्तिनामवत् । यस्यां तवस्थायां संकल्पं
63 सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १६ ॥ पतितः स्खलितो भग्नः सं
दष्टस्तप्त आहतः ॥ हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाः ॥ १७ ॥ आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् । त ६३
तः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं ॥ न ॥ नयद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायस
ं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥
विनाकीर्त्तयति न च शृणोति तस्यां न घापनयः अतिप्रसंगात् । अकामोहि प्रसिद्धं विष्णुनाम । न यथाकथंचिद्येन न कीर्त्तितं श्रुतं स्मृतं
वा सकृदपि नास्ति तस्मादिदं विष्णुनाम मया कीर्त्तितं श्रुतं स्मृतं चेति यस्य ज्ञानं तस्यैव पापक्षयइत्यंगीकर्तव्यं । विष्णुदूताः यमदूतान् । १६
। २ भ्रावत्कीर्त्तयन् । यपस्मात्स्वयं भयं स्मास्याजाड्यं । यस्तव धावत्येषां भयहेतुत्वे ॥ शौनकः ॥ १ ॥ नयदित्यादि । वचोवाक्यं चित्राणि
पदानि यत्र तत्तथा । जगत्पवित्रं यस्मात्तत्तथा । कर्हिचित्कदाचित्तदुशंतिमन्यंते । मानसा हंसाः ब्रह्ममनसिनवाः सनकादयः विरमंति वि
शेषाद्रमंते । उशिक्क्षयाः कांतः कमलोनिवासो येषां ते तथा । [illegible] वा स कोयनस्य ॥ विष्णुमहिम्नाशून्यवाक्यं विदित्वा
न तत्सहितं श्रोति ॥ तद्वागिति ॥ छ ॥

वाग्विसर्गो वाक्प्रयोगः। जनता जनसमूहस्तस्य। अघं पापं तस्य विप्लवो विनाशहेतुः। श्लोको यस्मिन् अनंतस्य नामानि। अवद्ध
दुष्टपदं। यत्र यस्मात् उत वाग्विसर्गः साधवो वृत्तारसिक तिम्रएवेति श्रोतरसिता गृणंति। उत्तयान्मावेगायंति॥ इदंहोति॥ ५॥ सर्व
धै३ स्यासत्कर्मणो विज्ञाप्रज्ञने फलमिति श्लोकार्थः। सूक्ते सदुपदेशः तस्य ग्रहणं श्रुतं तस्यावधारणं बुद्ध। तस्यानुष्ठानं स्विष्टम्।
दत्तं तपश्च। अविच्युतः अविनाशी। नारदः व्यास॥ १५॥ नैर्गुण्यं परं ब्रह्म॥ २१ यस्य नाम श्रुतं संस्मरणामंहः पापं हंति यस्या
तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्धवत्यपि। नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यच्छृण्वंति गायंति
गृणंति साधवः॥ १०॥ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः। अविच्युतोर्थः कविभिर्नि
रूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं॥ ११॥ आयेरणमुनयो राजन्नु निवृत्ता विधिषेधतः। नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुक
थने हरेः॥ १२॥ यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा। हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषा
द्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः॥ १३॥ एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयं। योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं॥ १४॥
पतितः स्खलितो वार्त्तः क्षुत्त्वा वा विवशो ब्रुवन्। हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात्॥ १५॥ संकीर्त्यमानो भगवाननंतः
श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां। प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः॥ १६॥ ॥ ॥
अनुकीर्तयेत् तस्यापि आर्त्तो रोगी प्रलंभनं परिहासः। ततः शेषात् अनंतात् कं अन्यं मुमुक्षुः आश्रयेत्॥ मुक्तः॥ ५॥ १५ योगिनः समाहिताः। मुक्तः॥ २॥ १॥
क्षुत्वा क्षुतं कृत्वा॥ अनुभावो महिमा। व्यसनं मलं। तद्वद्धि धामानि पि निवृत्तिविवर्जयाक्रमात्र योरुपादानः॥ सूतः॥ १२॥ १२॥
मृषेति॥ छ॥ ॥

मृषाअसत्याः वाच्यस्य मिथ्यात्वात्। असतीः अमंगलाः। असत्कथाः अगुणपरत्वात्। कासाईसमं। यदुत्तमं आह॥ तदेवे
ति॥छ॥ उत्तमश्लोकः प्रसिद्धः। भगवतः श्रीमतो गुणानामुदयो यस्मात्तत्तथा। रुचिरं प्रीतिवर्द्धनं तदेव रम्यमायेतो सुंदरं। अतो
नवनवं। शश्वत्। आपद्घनापदि च शोकघो वक्रमहोत्सवं च। यत्र यस्मिन्। स्मृतः॥१॥२॥ परवैकुंठे॥ मूलं॥१२४॥ आतुरः

मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः। तदेव सत्यं तदु हैव मंगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयं॥
१७॥ तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवं। तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते
॥१८॥ कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः। कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत्॥१९॥ यन्नामधे ६४
यं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणन्पुमान्। विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यंति न तं
कलौ जनाः॥२०॥ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बाल्यचरितानि च शंतमानि। अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृ
णन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत॥२१॥ ॥इति मुक्ताफले विष्णुकीर्तनं॥ ॥छ॥ ॥छ॥१

संयोगः। कर्मपाप। उत्तमां गतिं मोक्षं। न यक्ष्यंति न पूजयिष्यंति॥ मूलं॥१२॥३॥ उपसंहरति। इत्थमिति॥छ॥ रुचिरेति प्रौढबोध
नामुक्तिः। शंतमानि सुखात्मकानि अन्यत्र ब्रह्मसर्गादौ स्मृतानि ग्रस्तानि। चकारद्वयमनुक्तयत्रप्राधान्यार्थं। परां प्रेमातिशयां।
मूलं॥१०॥१३॥ इति श्रीकैवल्यदीपिकायां विष्णुकीर्तनं॥ ॥छ॥

क्रमशःस्मरणमाहात्म्यमाह॥ अथेति।तस्मिन्नसुरकूटकर्मजामायाप्रदर्शनेन।महिम्नामाहात्म्येनहियस्यद्योतित्रिविक्रमः।हरिस्मृ
तिर्हीत्यर्थान्तरन्यासः॥मुक्तः।१॥।सांख्यंप्रकृतिपुरुषविवेकः।योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।स्वधर्मपरिनिष्ठानित्यनैमित्तिकानु
ष्ठान।एतैस्त्रिभिरेतावान्प्रयोजनलाभोजन्मनःसाफल्यं।यदन्तेनारायणस्मृतिः।मुक्तः॥२॥।यशःश्रियामिति॥छ॥
यशसांश्रियांचवर्णधर्मेषुयशोनिमित्तेषुचआचारादिषुपरःकेवलःपरिश्रमःक्लेशएवनतुफलं।तत्तुभगवत्पादयोरविस्मृ

अथाविस्मरणं॥ तस्मिन्प्रविष्टेसुरकूटकर्मजामायाविनेषुमहिम्नामहीयसि।सत्त्वेनयस्मिन्प्रतिबोधमा
गतेहरिस्मृतिःसर्वविपद्विमोक्षणं॥१॥एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया।जन्मलाभःपरःपुंसा
मन्तेनारायणस्मृतिः॥२॥यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु।अविस्मृतिःश्रीधर
पादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादरादिभिः॥३॥अविस्मृतिःकृष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोति
च।सत्त्वस्यशुद्धिंपरमात्मभक्तिंज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तं॥४॥

तिःसाचगुणानुवादादिभिः।ननुकिमविस्मृत्यैव।तत्राह॥अविस्मृतिरिति॥छ॥क्षिणोतीतिहिनस्तिअभद्राणिदुर्वासनाःशमंशांति
।सत्त्वशुद्धिर्नीरजस्तमस्कता।ततोभगवतिप्रेम।ततोऽन्यत्रविरागः।ततःपरोक्षोबोधः।ततःसाक्षात्कारइत्यर्थः॥मुक्तः॥१॥४॥वि
धेति॥छ॥

वैश्वानरस्युपासना। प्राणनिरोधः प्राणायामः जपः प्रणवादि। तस्माद्यस्मात्ततो हृदिस्थात्पुरुषः परां गतिं याति। आत्मनाव
स्वरूपावाप्तिः सर्वात्मत्वात् मूलतत्त्वं सर्वसंभवत्वात् तत्तस्य विष्णोर्विवर्तत्वात् तद्भावोपपत्तेः॥ शुकः॥२।३॥ एवं सत्ये कैश्र
वणादिस्कन्धत्वाव्यतिषेगो न स्यात्तमाह॥ अथेति॥ ७॥ तुम्र हो उपाकृतानि रूपिता। मैत्रेयः॥३॥६॥ नातिदीर्घेऽ स्वल्पः। भवसानार
द॥५॥ तत्वेषु भक्त्यादि तु सूक्ष्मं पुरुषार्थं भगवान्तु द्रव॥११।१४ एतत्सर्वं विष्णुक्रयया न रिष्यते न नश्यति। यद्यस्मात् श्रवणं
विघातपः प्राणनिरोध मैत्री तीर्थाभिषेक व्रत दान जप्यैः। नात्यंतशुद्धिं लभते तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनंते॥५
65 ॥तस्मात्सर्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवं। म्रियमाणे ह्यवहितस्ततो यास्यसि परां गतिं॥६॥ म्रियमाणैरभिध्येयो भग
वान्परमेश्वरः। आत्मभावं नयत्यंग सर्वात्मा सर्वसंभवः॥७॥ इति मुक्ताफले विष्णुस्मरणं॥ अथ विष्णुश्रवणकीर्तने द्वप
नं॥ ॥एकांतलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः। श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसं
प्रयोग॥८॥ स एव तः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितं। कालेन नातिदीर्घेण भगवान्विशते हृदि॥९॥ यथा यथात्
मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः। तथा तथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं॥१०॥ एतन्नि
कुर्वीयतां तु स एव तां न रिष्यते जातु समुद्यमः क्वचित्। यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमापहं॥११॥
॥इति मुक्ताफले विष्णुश्रवणकीर्तनं॥ ॥
नमिति पञ्चेद्विलिङ्गं। तथा च साति [illegible] नुकीर्तनमिति द्वयमपि कृतं॥ शुकः॥ ८।२२। त्वयोतीति॥

त्वद्वार्त्तयामृतसंहितयाकीर्त्तितयाच। अन्यथा वेदपाठश्रियस्य। तावकैर्भक्तैः सहतरिष्यामः। उत्स्मितं तमुन्नमहास्यं आन्दोली
यतिर्हास्यं। इदं दैवकृत्वान्नतुंसकत्व। उद्धवः श्रीकृष्णं।।११।६। अशेषसंक्लेशाः। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। अनुवाद
दः कीर्त्तनं। सेवामनसासंनिधानं। तत्ररतिः। आत्मलब्धास्वात्माविक।। मैत्रेयः विदुरं।३।२। तस्यपस्त्वार्यमनुवस्ययातया।
अथविष्णुस्मरणकीर्त्तनं।। वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतः कर्म्मवर्त्मसु। त्वद्वार्त्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंत
मः।।१२।। स्मरंतः कीर्त्तयंतस्ते कृतानिगदितानिच। गतिस्मितेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं।।१३।। इतिमु
क्तिफलेविष्णुश्रवणादिहृद्यं।। अथविष्णुश्रवणकीर्त्तनस्मरणानि।। अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादः श्र
वणंमुरारेः। कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा।।१४।। अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वां
तरयापनाः। शृण्वतोध्यायतोविष्णोः कुर्वतोब्रुवतः कथाः।।१५।। श्रवणात्कीर्त्तनाद्ध्यानात्पूयंतेतेवसायिनः।
तवब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः।।१६।।   ।।
माः। उपभुक्ता। नहिपराता। अयातयामाः पुनः पुनः उपभुज्यमानाअपूर्ववत्उपभोग्याइत्यर्थः। यावद्भिर्यामैर्मन्वंतरंसमाप्त
।तावंतोमायायाविष्णुकथासंबंधाद्गुतरंतरंरमणीयाकालाइत्यर्थः। कुर्वतः स्वव्यापारेणोद्धतः। मैत्रेयः।३।१२ अंतेवसायिनोंत्य
जाः। ब्रह्ममयोब्रह्मस्वरूपईक्षादर्शनमभिमर्शःतौविद्येतेयेषांतेतथा। उद्धवः श्रीकृष्णं।।१०।६८।। छ।।

तयाब्रह्मसन्नोदोप्रसिद्धया। श्रवणकीर्त्तनचिंतयेतिद्वंद्वैकत्वेपि। सनपुंसकत्वमितिकार्येऽजयेप्रोक्तौ। तद्धामवैष्णवंस्यादि।
कृतांतस्यजवोवेगस्तस्यअपवर्गोऽपवृवर्जनंनिवृत्तिर्यस्मिन्। तत्रअकालकलितमित्यर्थः। यद्दर्थायदनिलाभो॥ मुक्त॥
१९।१९।१ वृत्तिः स्थितिः अनन्याविषयाणि अनन्यसाध्यानि गानध्यानानि। अनुमोदनंमानसस्वीकारः। सर्वस्मरणपूर्वकः। ९
मत्प्रेस्तयानन्तुसमेधितयामुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्त्तनचिंतयैति। तद्धाममदुस्तरकृतांतजवापवर्गयामाहुः ९
नंत्रितिमुञ्जोपियशुर्यदर्थाः॥१७॥ यानादहविश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुकर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार। यस्त्व
गयेगातिशृणोत्यनुमोदतेवा नलिर्निवेऊावती ह्यपवर्गमार्गे॥१८॥ तस्यापिविन्तुस्थिरयनेसितुनछिन्नमूलयहस्य ८६
नकर्मगुणकालरजस्पृशंति। यद्वैस्फुरंतीतिनिनमंतिजपंत्यजोऽसं ध्यायंतिवेदहृदयामुनयस्तदाप्त्यै॥१९॥ म
नसोवन्नयोनस्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः। वाचोलिख्यायिनीनाम्नांकायस्तत्प्रणामादिषु॥२०॥ कर्मनिर्माल्यमाणा
नायत्रक्वापीश्वरेच्छया। मंगलाचरितेर्दोनेमतिर्नः कृष्णइष्यते॥२१॥ ॥इतिमुक्ताफलेविष्णुमंगलनाम॥ ॥
अविवुःनजकस्य। ईशितुःस्रष्टुः महत्वैश्वर्यांघ्रिमूलं। यद्वाजनामृतघ्रियद्भ्रुत्नवर्णोऽकस्येननजामीत्यनेनान्वयः। यत्स्थं यत्रास्थितं। कर्म
[illegible]गुणारजःप्रभृतयः कालोमृत्युः तएवविकारापादकत्वाद्रजो नगाः एतेस्पृशंत्यपिनद्वेवाघवार्ता। स्फुतिर्विवागुणकीर्तनं जपो
म[illegible]कद्वार इतिधातुसूत्रान्नमंति प्रणमंति। उपसर्गयोगादयमर्थः धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्ततेइत्युक्तः। सर्वेषैतो। वेदोहृ
दयेयमा[illegible]तुदाप्त्यै[illegible] भक्तिः[illegible] तेषुनामसु। प्रह्वंनम्रत्वं। सावक्रीतेनस्पष्टयमुक्तं
त्वात्। श्रवणादनेणत्यर्थसिद्धं। आदिमध्यान्तलस्त्वमात्र[illegible]पंत्येवसिद्धमितिनइतिपुनर्वचनं त्रिवर्गमुखे[illegible]स्मरणस्याप्तेतरगता। वक्तुं
[illegible]

एवमियन्नास्ववंधे नशब्दैः उक्तान्न विष्णुपंचात्मकमित्यस्य पादत्रयं विविच्याशिष्टं व्याख्यातुमिदमारभ्यते॥ ॥अथे
ति॥ ॥तत्रापि नागृहीतविशेषणान्यायात् सामान्यपरिहारेण विशेषप्रतिपत्त्यसंभवात्। तत्सामान्यलक्षणम
वतारयितुमाह॥ तत्रेति। सकृदित्यादि अपिशब्दः प्रत्येकं सकृत्सकृदपि किं पुनरभ्यासेन। मनः संशयात्मकमप्यं
तःकरणं किं पुनर्निश्चयात्मिका बुद्धिः पादारविंदयोरपि किं पुनः सर्वांगे नो निवेशितं वलादपि किं पुनः स्वेच्छया निविष्ट
तद्गुणेष्वपि रागि किं पुनस्तत्स्वरूपे। यैरिहेति सामान्यवाचि त्यासंख्यैनामं स्यामनो निवेशने जातिदेशविशेषानपेक्षेति

भक्त ॥अथविष्णुप्रकरणं॥ तत्रविष्णुतत्त्वस्य लक्षणमेदाह॥ सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयो र्निवेशितं तद्
गुणरागि यैरिह। नतेयमं पाशभृतश्च तद्भटान् स्वप्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिःकृताः॥२॥ ॥

प्यते। यैर्निवेशितं वलादपि तेन कोऽतिशेषः॥ तेषां फलमाह॥ नेति चकाराद्यमं पाशभृतं पाशग्रहणमन्यस्यापि क
रालदंष्ट्रत्वादेर्भीषणस्योपलक्षणं। यममपि न पश्यंति किं पुनर्निरयं। स्वप्नेपि किं पुनः प्रत्यक्षेण न पश्यंत्यपि किं
पुनस्तद्दुःखानादि न लभंते। कुत एतत् हि यस्मात् चीर्णनिष्कृताः प्रायश्चित्तिनः पापोपकृतानां यमदर्शना
हि नश्चावसर्वपापक्षयइत्यस्य सकृदुक्तं। ततश्च भगवन्निविष्टचित्तो भक्त इति लक्षणार्थः॥ ॥भक्तः॥छ॥१॥ एवं तद
क्तसामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषानाह॥ सप्तति॥ छ॥

मनकः नवविधत्वे हेतुमाह ॥ भक्तीति । भक्तिर्विहिताऽविहिता वा । सेवपरा प्रकर्षेणेष्टामापन्ना रसः । पदाङ्कः । भावाए
वातिस पुना प्रयातिस्मतां मम ॥ इति भक्तिरसानुभवाश्च भक्तः यथा तत्तदनुभवात्तत्तद्दुःखयति । स चानुभवो नवधा ।
हास्यादिभिर्भेदैर्हास्यादय एव हि भगवति प्रयुज्यमाना अनुभावास्तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेश्य यादि
ति भक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् भक्तिरसिकैस्तत्पदवीमासादयतीति भावः ॥ हास्यादिलक्षणं तु वक्ष्यते । तेषामेवा
॥ स नवधा भक्तिरसस्यैव ॥ हास्यशृङ्गारकरुणरौद्रभयानकवीभत्सशान्ताद्भुतवीररूपेणानुभवात् व्या ६७
सादिभिर्वर्णितस्य विष्णोर्विक्रमचरित्रादिना वा चरित्रस्य नवरसात्मकस्य श्रवणादिना जनितश्चमत्कारो
भक्तिरसः ॥ ॥ इति मुक्ताफले विष्णुभक्तानां लक्षणभेदाख्य ॥ ॥
पि सुखदुःखमोहात्मकत्रैगुण्यव्यतिवृत्तोऽद्भवाः ॥ तथाहि । प्रथमे त्रयो रजोमूलाः ॥ मध्यास्तु तमोमूलाः ॥ चरमे सत्वमूलाः ॥ रतिहासाद
यो हि रजःप्रवृत्तानां विकाराः इत्युक्तमेकादशस्य पञ्चविंशेऽध्याये । तत्रापि प्रथमेषु त्रिषु क्रमात् सत्वसंमिश्रं तमः सत्वसंमिश्रितम
:संमिश्रं च रजोमूलं । मध्येषु रजोमिश्रं सत्वमिश्रं रजः सत्वमिश्रं च तमः ॥ चरमेषु तु तमोमिश्रं । रजस्तमोमिश्रं रजोमिश्रं च सत्वं हेयानि
धान क्रमेण वीपक्रमो रौद्रादीनां तामसत्वेनामलत्वाभावात् पृथममनभिधानं च मतं । ननु तथापि कामस्य स्पृहणीयत्वे नैकस
र्यप्राणं तामसत्वं तत्परीचितत्वात् शृङ्गारो नायको रसहितानां चार्यप्रसिद्धेः शृङ्गप्राधान्येऽद्भुतः प्राप्नोतीति विषुत्थेः धार

सेषु शृंगारस्य प्राधान्यमिति गम्यते। ततश्च तस्यैव धुरि निवेशनमुचितं किमिति हास्यरसो निरूपितः। सत्यं किंतु नात्र केवलपनेयात्रे
नक्तिपरः शृंगारः प्रधानमिति द्योतयितुमाचार्येण नैष प्रथममुक्तः। एवमतिवृत्तिमिन्नपि प्रथममभिधातव्ये हास्यरसस्याल्पपरिकर
त्वात्स एवोक्तः। स्थायिनो वादयश्चैषां भरतादावुक्ताः। तथाहि। हासो रतिः शोकक्रोधभीजुगुप्साशमस्मयाउत्साहश्च क्रमादमी स्था
यिनो वा रसेष्वमी। तत्र वाग्भूषादि वैकृतैश्चेतो विकासो हासः। परस्परमास्थाबन्धो रतिः। इष्टनाशादिभिर्नवं चित्तस्य वैधुर्यं शो
कः। प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधः। वौड्शस्त्रादिजनितं स्त्रीनीचप्रकृतिकं चित्तस्य वैक्लव्यं भयं। दोषदर्शनादिभिः पदार्थानां
गर्हणा जुगुप्सा। पदार्थेषु तृष्णाक्षयः शमः। तेष्वेव लोकसीमातिक्रमास्पदत्वदर्शनाच्चित्तस्य विस्फारो विस्मयः। कार्यारंभेषु संर
म्भः स्थेयानुत्तमप्रकृतिरुत्साहः। तथाहि सितः श्यामः कपोतश्च रक्तः कृष्णोऽथ नीलकः। विशदः पीतगौरौ वेत्यष्टवर्णाः क्रमादमी।
तदुपयोगस्तु। चित्ते ध्याने वा ध्याता च तं मुखे वा गर्हंतीलसितं वपुः पादाः। प्रमाथा मन्मथा यामो रुद्रकालो यथाक्रमं। महाका
लजिनब्रह्ममहेंद्रास्तेष्वधिदेवताः। एवमेवंविध हास्यादिनवकाः नैष्पान्न किं रसोऽनुभूयते। ननु कथं तत्केः रसत्वे रसलक्षणं भावा
त्। ननु दशरूपकादौ। तथाहि। विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः। आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः। एतद्धि
वृण्वतैव नृपमाणस्य भावे विभावादिभिः। काव्योपात्तै रभिनयोपात्तैश्च प्रदर्शितैर्बाह्योत्थ प्रेक्षकाणामंतर्विपरिवर्तमानो रत्या
दिः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानंदसंविदात्मतामानीयमानो रसः तेन रसिकाः सामाजिकाः। काव्यं तु तथाविधानंदसंविदु
न्मीलनहेतुभावेन रसवत् आयुर्घृतमितिवत्। विभावादिलक्षणेन कारणेन पथ कार्याणि सहकारीणि यानि च। तत्वादेः स्थायिनो

लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्ते कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ॥ विभावो द्विधा । एको विदालंबनरूपाः यथा शृंगारे गोप्यो गो
विंदश्च । केचिदुद्दीपकाः यथात्रैव चंद्रातपादयः । अनुभावास्तु कटाक्षादयः । एषामाचारान्तर्वर्तित्वेन चालत्वेपि सात्विकाः । सत्वादेव स
मुत्पन्नेस्तत्र तद्भावभावना । ते च । स्तंभप्रलयरोमांचाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ स्तंभोस्मिन्निःक्रियांगता । प्रल-
यो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ विशेषादाभिमुख्येन चरंतो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ते
च । निर्वेदग्लानिशंकाश्रमधृतिजडताहर्षदैन्यौग्र्यचिंतास्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्रावबोधाः । व्रीडापस्मारमो-
हाः समतिरलसता वेगतर्कावहित्था व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलताः त्रिंशदेते त्रयश्च । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ एवंविधविभावादिसंयोगाद्रसो निष्पद्यते । तस्य च मुख्यवृत्त्या रामादावनुकार्ये ६८
वृत्तिः । नरेंद्रप्रचारादित्येकः पक्षः । अनुकर्तरि चेति द्वितीयः । सामाजिकेष्वेवेति तृतीयः रससंविद्गुणयतो देशपादतादनुकर्तरि सा-
माजिकेष्वेवेति चतुर्थः ॥ नवरसः कार्य इति केचित् । शांतस्तु इत्येके नोपपद्यत इत्यपरे । पुरुषस्य तत्रैवाविसंधेयाः । शोथगोर
वन्नयान्नेह प्रतन्यते । तस्मात् विभावादिरससामग्रीविरहान्न रसस्वरूपत्वं । अत एवाय मन्ये नैवं नक्ष्मावपि वाच्यमिति विवदंते प्रत्या-
दिष्टा । अतउत्तरं पठति । व्यासादिभिरिति ॥ चरितस्य चरित्रस्य धिक्कृतकामगोप्यादयः श्रवणादिनेत्यादिशब्दाद् दर्शनकाले न स्म-
रणाभिनयाश्च मलकाः सामाजिकानां हि यस्मादेवं सामग्रीको जनितरसस्तस्मादेवं पक्षवनीय इत्यर्थः । तत्रैव सामग्रीकेनाप्युपायु-
न मनो निवेशः स्थायी । चरित्रश्रवणादय उद्दीपनविभावाः धिक्कृतकामालंबनं । अनुभावाश्च तन्मादयो वक्तृपमाणाः यथा यो

गंधत्वादिव्यनिवारिणश्च । उपायस्करातिहासादिः । काचिन्निर्वर्त्तितस्येत्यनेन महाकविप्रबंधसमर्प्यमाणेष्वेव रसव्यवहारो नान्यथे
मुक्त एवमेवैतत् । अनुकार्येषु हि जानकीरामचन्द्रादिषु रत्यादिमात्रं न तु रसत्वं । तस्य लोकोत्तरचमत्काररूपत्वात् । चमत्कारश्च यद्य
पि शृंगारादौ कश्चिदस्ति । तथापि तस्य नयानच्छादावनुपलंभान्न तत्र रसव्यवहारः । अत एव तानि वेन्नाद्य काव्ययोरित्यादि वि
शेषणानि । अभिनयेरूपदर्श्यमानादपि सन्दर्भैः समर्प्यमाणो रसोऽतिस्फुटते । अत एवोक्तं । कवियागन्निनेयं च तदुपायो हि वि
घ्यते । वस्तुशक्तिमहिम्ना तु प्रथमोऽत्र विशिष्यत इति । यस्त्वभिनवगुप्तहेमचन्द्राभ्यामभिनेत्रावपि वाच्यमित्युक्तं । तदसत्यं च
रसत्वापत्तेः । करुणादेर्दुःखात्मकत्वेन चमत्काराजनकत्वात् । तैरपि सामाजिकेषु चमत्कारो जन्यत एवेति चेत् । नन्वापि तर्हि
नटेषु परमानंदसंवित्सत्त्वः कोऽपि चमत्कारो जन्यत एवेति समः समाधिः । नयनावलोक्यते नाट्ये जनितश्चमत्कारः सामाजिका
नाविधावतामिति बोधः । तथा सति सर्वरसोच्छेदापातात् । तथा हि श्रोत्रिययज्ञरम्भा कामसकादयो हि नाट्यमंडपान्तःप्रविष्टा अपि
च्चमत्काराभावात् किल वृथायाः । एवं प्रशान्तब्रह्मचारिप्रभृतयः शृंगाररसास्वादे बहिरंगाः । गतरागाणां च शान्तरसानभिज्ञत्वा ।
अननुभूतशोकस्य धर्मिणो विकरुणरसास्वादावसरे पाषाणप्रख्यत्वं । तस्मात्सवासनस्यैव रसचर्वणमिति सर्वथा निश्चितमकिर
सद्दर्शनं । ननु तथाप्यत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सन्नवधेति । सत्येव हि रसान्तराण्यपि भोजराजादिभिर्दर्शितानि तथा हि स्नेहः स्थायिभावः
प्रेयान् । यथा यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया । इति वेत्ति न जानाति तत्प्रियं यत्करोति सा । अत्र वत्सलप्रकृतेर्धीरललितनायकस्य
स्या प्रियालंबनविभावो विषयसौंदर्यमित्यप्रकृत्य मुद्दीपनं [illegible] मते । सेयमतिधृतिस्मृत्यादिव्यभिचारी स्नेहः प्रेयानिति प्रतीयते ।

नयामति । स्थायिना वाग्दुरात्मा । यथा साधारणीं निरानन्दः कन्यामन्योपि याचते । किं पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः ॥ अत्र
हि रामस्योदात्तप्रकृतेः सातिशयमसत्त्वीकारयोग्यत्वे तद्रूपेणापरत्वामति । रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनास्थामुद्दीप्यमानाजायत
मानचिंतावितर्कव्रीडावहित्थस्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यधैर्योदार्यादिभिः संपृज्यमानोदात्तरस
रूपेण निष्पद्यते । गर्वः स्थायिना वऽऽद्धतः । यथा हि स्थितास्तुधीर्यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः । यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्के
न सेत्स्यतीति । अत्रैव मौलिकस्य स्थायिन एव भावात् । स्नेहादयो हि व्यभिचारिणस्तु तैनैव पूजिताः । गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडेत्यादि
नाव्यभिचारिणस्थायि नष्टोतिनुममातावर्धतिवत्प्रतिषिद्धे वचसि । एवमप्युच्यमाने व्यभिचारिसञ्चारस्य सरख्यापत्तिः स्या
69 त् । अत एवेदमस्पृष्टत्वरतादिभिः । एतेन च स्थायिना वो लोल्यनामाय यो रस इत्यपि प्रत्युक्तं । तस्माद्युक्तमुक्तमाचार्येण स नव ६९
धेति ॥ ॥ इति श्रीकेवल्यदीपिकायां विक्रमनकस्यलक्षणं भेदाश्च ॥ ॥ भक्तिरस एव हास्यादिरूपेण नवधानुरूयत इ
त्युक्तं तत्र निदर्शनानि कुर्वाणो हास्यस्थायिना वेविकृतवेषालंकारधार्ष्ट्यलोल्यकुहकासत्प्रलापव्यंगदर्शनदोषोदाहरणा
दिविभावे । नासोष्ठकपोलस्पंदनदृष्टिव्याकोशाकुंचनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणानुभावे । निद्रावहित्थालस्यतंद्रीत्रपा
संचारिणी हास्यरसो गोप्यो नक्ताद्युत्पाद । तत्रोक्तं सव्वे चोत्तममध्यमाधमेषु स्मितादिभेदात् । यदाहुर्भरतः ॥ ईषद्विकसितैर्ग
डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् । आकुंचिताक्षिगंडं यत्सस्वनं मधुरं तथा । कालागतं सा
स्यरागं तद्विहसितं भवेत् । अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च । उत्कंपितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् । तत्रापि । स्त्रीनाय
वैषप्रकृतिभूः दुष्टहृष्टप्रतेरसइति नरतवनाद्दु [illegible] विद्यादि ॥ छ ॥ ॥ " "

क्रोशे भामेसा क्रोशे स्तेयं चौर्ये लक्ष्मीं दधित्व पयश्च योगे: उपाये: मर्कटः नोज्झन् नोज्झमाणः सन् । विशद्वृद्धे दर्घे उपक्रो
शपरोदयित्वा तोका बाला ॥ विधिरुपायः अतनिहितस्य निजिम्नस्य नवनीतादे र्वपुनेशानेस तिसर्वो मायावपुनम
निखातिप्रज्ञानामानाति हिवेदिक्षुनिर्घरो ॥ अर्थप्रदायः अर्थप्रकाशकः स्वागरवपाति । यद्दीतिनेफहङ्कारयोविश्लेषस्तुदे
नुवोधान् । सद्भक्ष्य उसातिक्रमनीये वाक्यवैश्मन् विरचितकृतिः कृतकार्यः सुप्रतीकः शोत्रनावयवः नेत्रः लल्यल न्तुणस
॥ तत्र हास्यरसे गोप्यः ॥ ॥ वत्सान्मुञ्चन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वादुत्तं यद्दधिपयः कल्पितैः स्तेय
योगैः । मर्कान्नोज्झन्विजज्ञातिसर्वेन्नाश्नाति भाण्डं भिनत्ति व्यालानेस गृहे कुपितो यात्युपक्रोशपतोकान् ॥१॥
हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित् । ध्वान्तागारे धृत
मणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥२॥ एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहः
नादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते । इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्या
ख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छत् ॥३॥ ॥ ... मुखेतदालोकिनीभिः व्याख्यातः अर्थो वत्समोचनादिर्यस्याः सा
व्यलनाद्यात् । सभयेन भयाविलोले नयने यस्मिन्स्त्रीमति भगवन्मुखे तदालोकिनीभिः ... देवकीलघुन् । वत्समोचना
यशोदा उपालब्धुं तर्जितुं न ... यशोदाया उत्तमप्रकृतित्वात् उत्तमहास्यं । अतएव प्रकर्षार्थः प्रशब्दः देवकीं ... कथनार्थः ॥१०॥ ॥ ॥
दिधार्ष्ट्यं विनोदः ॥ अनुभाव संचारिणात्रूक्ताः यशोदाया रसाभिव्यक्तिः ॥ कृष्णस्येति ... कोवक्ता ...

मध्यमहास्यमाह॥ गोपकन्याइति। तस्यकृष्णस्यतद्वस्त्रादानरूपंन्दोलनंपरिहासचेष्टांव्रीडितानगत्वान्ननिर्ययुर्जलाशयात्॥
अत्रदेवआलंबनं। न्दोलनंविभावः अन्योन्यप्रेक्षणमनुभावः॥ व्रीडासंचारी। नयात्रशृंगारहास्यांगभूतोवेतिवाच्यं॥ अ
घापितासांकौमारानपगमात्॥ शृंगारोहियुवप्रकृतिः॥ अतएवाचार्येणगोपकन्याइत्युक्तं। तासांवयसोदापेक्षयामध्यम
त्वेनहास्यस्यमध्यमत्वं। तृतीयंतुस्वयंज्ञेयं॥१०।२१॥ ॥इतिकैवल्यदीपिकायांहास्यरसः॥ ॥अथरतिस्थायिनमुज्ज्वल
कृष्णस्यगोप्योरुचिरंवीक्ष्यकौमारयापलं। भएवंत्याकिलतन्मातुरितिहोचुःसमागताः॥४॥ गोपकन्याः॥ त
स्यतत्रन्दोलितंदृष्ट्वागोप्यःप्रेमपरिष्कृताः॥ व्रीडिताःप्रेक्षयान्योन्यंजातहासाननिर्ययुः॥ ॥इतिमु० ७०
70
क्रापलेविष्कम्भकानांहास्यरसः॥४॥ ॥शृंगाररसोद्विविधः॥ ॥संभोगोविप्रलंभश्च॥ ॥ ॥
वेषाचात्मकःशृंगमयुवप्रकृतिःस्त्रीपुंसहेतुकःमाल्येऋतुश्रीलघ्वरहर्म्यनद्यावद्रूपमदविधिकाजलक्रीडादिभिःसूयमाणोऽनुरू
पमानुविभावःजुगुप्सालस्योग्र्यवर्जितसूर्यचारिणगुणाकात्रिनाधकत्वात्शृंगाररसप्रभेदमाह॥ शृंगा रेति। स्त्रीपुंसोःसर्वथातयाप्रो
गाःसंभोगःसवसर्वथाप्रवृत्तःपरस्परदर्शनस्पर्शनिषंजल्पसंप्रयोगभेदात्। भेदात्रराणींतवैवातन्त्रोविः। तथाहि। कुसुमावचयाद
वीनेचुंबनालिंगनकेशाग्रहादयस्कस्पर्शने। वंशोदयवर्णनादयस्कसंजल्पे। संसक्तयापानस्पर्शने। अन्यथास्पर्शने। एवमत्रजलक्री
डादीनांसंप्रयोगस्यस्पर्शरूपत्वेपिप्राधान्यात्सायंवर्ण। विप्रकर्षेणलंभःप्राप्तिर्विप्रलंभःसचाविप्रकर्षेतुर्थाइतिविजयते। तत्रापिसंभो
गपूर्वकोविप्रलंभइतिसंभोगस्यप्राग्भावित्वःसवसुखमयत्वतिमतिमतिहर्षादिसंचारी। रोमांचस्वेदकंपाश्रुमेखलास्खलनं
लितसाधस्पृहावघनवस्त्रसयमनवक्षोनरणलालितमपिविशेषतवाहितामपिविनेत्रणगुणवर्णनवाहुप्रच्छादितापार्थिवकायिकव्यापा
रानुभावः। विनाभावक्रयागर्भानननायकप्रकादिसंभोगादनुरागपायूर्येणनायिकाप्रयुक्तएवप्रकृष्यतइतितदर्शयनदर्शी

कौरवेंद्रपुरे हस्तिनापुरे। सवाइत्यादि वै शब्दः स्मरणे। किलशब्द उक्तेआयां। उक्तेजनाबहुदुर्निरूपत्वात्। यएकोऽद्वितीयपुरुषः सोयं
कृष्णः। पुरातनआद्यः। कदाएक। आत्मन्यविशेषे। भेदहेतूपाधिरहितेस्वरूपे। तदपिकदा गुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वं। तथानि
शि गुणत्यागादनंतरं। कदागुणत्यागः। जगदित्यादि। प्रपंचाकारेणदर्शितमात्मानं यदानदर्शयति। तथासुप्तशक्तिषु
चिदचिदादयःशक्तयोयदासुप्ताभवंति। आत्मन्नित्यत्र पांसुलुक्पूर्वसवर्णेतिसप्तम्यालुक्। निराकारमुक्तोसाकारीनि

॥तत्रसंजगदुश्रीगाकौरवेंद्रपुरस्त्रियः॥ ॥सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआ
त्मनि। अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु॥२॥ सएवभूयोनिजवीर्य
चोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीं। अनामरूपात्मनिरूपनामनी विधित्समानोनुससार
शास्त्रकृत्॥३॥ ॥छ॥

रूपयति। सएवनिराकारएव। प्रकृतिमनुससार अधिष्ठितवान्। भूयः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात्। निजवीर्यचोदितांका
लप्रेरितां। अतएवस्वजीवमायांसिसृक्षतीं। स्वस्मिन्निष्ठतेजीवमायाअसत्यजीवरूपत्वंस्रष्टुमिच्छतीं। अरूपस्यमेरूपा
त्मनाम्नोनामानिसंलिख्यअनुससार। तानिचान्येजानंतीति शास्त्रकृत्। शास्त्रंवेदः। दुर्लभस्यप्रभुलभतानिरूपयति॥
सवायमिति॥छ॥ ॥

ए

नुनायंपदसमाधौसूरयः पश्यंतिसोयं। नश्चाउत्कलितः कदापश्यामीत्युत्कंठितः अमलश्चायमात्मा। तेन। अत्रआत्मनि।
जितमातरिश्वन इतिप्रत्ययात्प्रथमार्थेद्वितीया। तुअहो। एषकृष्णः सत्वप्रस्पष्टत्वं। परिमार्ष्टुंनाशयितुंनार्हतिदेशांतरग
मनेनाप्रस्पष्टोमाभूत्। सदैवास्मद्दृग्गोचरीभूयादितिभावः। एतदेवदर्शनसंयोगेद्योतकं। नयात्रपरमार्थनिरूपणादेषया
नइतिमंतव्यं। भगवतिसकामत्वेनतासांरूप्यासंग्रहरूपस्पर्शस्याभावात्। अतएवनन्वेषसत्वमित्यत्रव्याख्यानांतरेनादि
यते रतिविषयस्थायीत्युत्तरश्लोकेस्फुटुव्यक्तं। नापिनिकृष्टरणंमिलोअणवंमिपडिएगुरुणामङ्गमिसुअलपविहारीयुय।
वणगमणंवियमहइवङ्कइत्यादौसकलपविहारवनगमनयो। शांतानुभावयोरिवात्रापितत्प्रतिपादनस्यशांतवि
॥स्वात्मीयंपदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिजितमातरिश्वनः। पश्यंतिसमुत्कलितामलात्मनानन्वेषस ९१
त्वपरिमार्ष्टुमर्हति॥७॥ ॥छ॥
वत्वेनशृंगारविरुद्धत्वात्प्रतिकूलविभावादिग्रहलक्षणोरसदोषः प्रसज्यतइतिबोध्यं। उत्कंठाभंगादिदोषत्वा। पुरु
षांतरालंबनत्वमुख्यार्थाततिर्दोषइतिवचनात्। सावात्रभगवत्कृष्णानुवादेनपुष्यतीतिनदोषत्वं। पुरुषांतरालंबनत्वेनुवि
भावादिप्रातिकूल्यंदोषएव। यथा। प्रासादेवर्तस्वपृष्ठकृतयमुदंसंत्यजरुषंप्रिये शुष्यत्यंगान्यमृतमिवतेसिंचतुवचः।
निधानंसौख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखंनमुग्धेप्राप्तेनुप्रभवतिगतः कालहरिणः। इत्यत्रकालहरिणइत्यनित्यता
प्रकाशनेशांतानुभावः। इत्यभिप्रायेणत्वनिरूपयति॥

पचात

...२।ततदशायन...

यो॰ गुह्यवादिभि रनुगीतसत्कथः सोयं गुह्येषु वेदों तेषु। वेदवेदान्तरहस्यप्रतिपादनकुशलै रित्यर्थः। कासौ सत्कथा य
एक ईशश्चात्मलीलया जगत्सृष्ट्यादि करोति भवतत्र सङ्गोऽइत्येवं रूपा। अवतारहस्यं निरूपयाति। यदेति॥ सात्वतः
कृष्णः रूपाणि दधत् अग्यादीनि धत्ते। नगनजनीयत्वं। सत्पुसत्त्वमतिहात्वं। अतसत्पापोदेशकत्वं। दुर्याककानुवंपां
। पत्रोऽद्भुतकर्मत्वं। जवायस्थिते। कृष्णसंगस्य हृं निरूपयाति। अहोइत्यादि। अहो आश्चर्ये। अलं अत्यर्थं। मधोर्विनं मधु

॥सवाश्वयंसत्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः॥ य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्य
त्ति न तत्र सज्जते॥४॥ यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल। धत्ते भगं सत्यमृतं दयां
यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे॥५॥ अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं। यदे
ष पुंसामृषभः प्रियः श्रियः स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाञ्चति॥६॥ अहो बतस्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली
पुण्यजशस्करी भुवः। पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः॥७॥ ॥छ॥ ॥

रा। यत्कुलं वनं च स्वजन्मचंक्रमणाभ्यां अञ्चति गच्छति पूजयति मानयति वा। पुंसामृषभः प्रियः श्रिय इत्यास्यां स्वां
स्पृहणीयं धाराललितत्वमुक्तं। अहो बत अहो आश्चर्ये। कुशस्थली द्वारका यत्कृत्या स्या सेवा॥ स्मितपूर्वः अवलोकोयस्य
तं स्वपतिं कृष्णं। स एव हि स्वस्यात्मनः पाति वाच्यादेह सा। यदुकुलादानि धन्यानि तत्त्व कस्य पति कुलमेतत्पुण्डवा
यदाह शौनकाय ... लोजनाः ... गावातिदा ... स्पर्शमिनोगमाह॥ नूनमित्यादि॥ छ॥

नूनमेतद्वोवितर्को। अस्पक्रमसस्पगृहीतपाणिजिंपत्नीभिः। ईश्वरोस्मिति प्रयेजन्मस्तु। अयमितिवाक्येईश्वरोक्तिः। ॐकदम्य
अस्यअघयामृतरसआशयाअभिलाषेणव्रजस्त्रियः संमुमुहुः। व्रजस्त्रीणां सुरस्त्रीत्वान्‌स्वधर्मत्यागान्‌ संमोहात्‌ मध्यनवम
स्मरदशोयत्नेषु पुरुषोत्कर्ष। विष्णुभिर्णोवालिष्ठान्‌। प्रद्युम्नसुता रुक्मिणी। सांवसुता जांववती। सांवसुतानाम्नि
ती। भौमोनरकासुरः सहस्रशः सहस्त्रस हस्त्रयावत्षोडश। एताः परकेवलं स्त्रात्वसाधुर्कुर्वते। पेशलं प्रियंवदत्वं
नूनं व्रतस्नानकृतादिनेश्वरः समाश्रितोधस्पगृहीतपाणिभिः। पिवंतियासद्य घरामृतं मुकुंद व्रजस्त्रियः
संमुमुहुर्यदाशयात्‌॥ ८॥ यावीयेषुल्य नह्‌ताः स्वयंवरे प्रमथ्यपेयप्रमत्वाद्विष्णुरूपिणः। प्रद्युम्नसां
बांवसुतादयोपवैयायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः॥ ९॥ एताः परंस्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचंवत
साधुकुर्वते। यासांगृहान्‌पुष्करलोचनः पतिः नजातुअपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन्‌॥ १०॥ ॥
शौर्यंभुवि॥ आहृतिभिः पारिजातादिप्रियवस्तूनामाहरणेः। हृदिस्पृशन्‌तउर्ध्वअजनन्यतः। नवधुःस्त्रीणांसका
मत्वेपिभगवतो निरपेक्षत्वेनपरस्परानुरागाभावाद्रसाभासो अस्तीतिवाच्यं। एवंविधागदितानांसगिद्धपुरुषोषि
ता। निरीक्षणेनाभिनंदयन्‌सस्मितेनयोहारिरितिउत्तरतु भगवतोभावसानुवादात्‌॥ १० १॥ शुभं॥ ३२